

જગત્ અને જૈનદર્શન.

—વિજયેન્દ્રસૂરિ

પ્રકાશક —

શ્રી યશોવિજય જીન ત્રથમાળા

હેરિસરોડ—ભાવનગર

વીર સ ૨૪૬૧

ધર્મ સ ૧૩

પ્રથમાવૃત્તિ પ્રત ૨૦૦૦

વિક્રમ સ ૧૯૮૧

ષ સ ૧૮૩૫

મુદ્રક —

ગેઠ દેવચ રામજી

આન પ્રોન્ટીંગ પ્રેસ

ભાવનગર

પ્રસ્તાવના

જુદે જુદે વખતે આચાર્યશ્રી વિજયેન્દ્રસૂરિએ લખેલા ત્રણ વ્યાખ્યાનો અથવા નિમ્નધોનો આ ન્દાના પુસ્તકમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પહેલું વ્યાખ્યાન વૃદ્ધાન ગુરુકુળમાં, વિદ્યાપરિપક્વના પ્રમુખ તરીકે આપ્યું હતું. બીજું વ્યાખ્યાન શ્રીધ્યાનદશતાન્ત્રિ પ્રસંગે મથુરાની ધર્મપરિવદમાં આચાર્યશ્રીના ખાસ પ્રતિનિધિ દોશી કૃત્યદ હરિચંદ વાચી સભળાવ્યું હતું અને ત્રીજું વ્યાખ્યાન, કનકતાની ઇડીયનરીવોસોશીકલ ફેરિસમાં જૈનતત્ત્વજ્ઞાન વિષેના નિમ્નધરૂપે હતું.

ઇતર સપ્રદાયના ઉત્સવમાં એક જૈનાચાર્યની પ્રમુખ તરીકે વરણી કરવામાં આવે એ આ નવયુગના નિચાર ઔદાર્યનું એક શુભ ચિહ્ન છે, આચાર્ય શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિએ પ્રમુખના ઉચ્ચ આસને બેસી આર્યત્વની જે સુદર યાખ્યા સભળાવી છે, જૈનદષ્ટિએ આર્યોના જે પ્રકાર વર્ણવ્યા છે તે કેવળ આર્યસમાજને સારૂ કે જૈનસમાજને સારૂ ઉપયોગી છે, એમ કઈજ નથી. “ત્યજ્યા યો ય જે હોય તેને તજ દઇ અદણુ કરનાયોગ્ય સદ્ગુણોનો સ્વીકાર કરવો, તે આર્યત્વ છે,” એ મુત્ર આ વીસમીસદીના વાતાવરણને પણ સર્વથા ઉચિત છે, પોતપોતાના સપ્રદાયની કેવળ મહત્તા ગાવાને બદલે જેઓ ઇતર બંધુ સપ્રદાયો વચ્ચે ઐશ્વ્ય અથવા સમન્વયની આવી કડીઓ યોજે છે, તેઓ ધર્મની તેમજ રાષ્ટ્રની પણ અમૂલ્ય સેવા કરે છે. પ્રાન્ત, દેશ કે વાડાના ભેદ જે વખતે ભૂનાતા હોય, મનુષ્ય બીજા ક્ષુદ્ર સબધોને વિસારી વિરાટ માનવ સબધ વિચારતો હોય તે અવસરે આવા ઉદાર દષ્ટિનિદુ સમજાવના, ઉપદેશના એ પ્રત્યેક ધર્માચાર્યનું એક આવશ્યક કર્તવ્ય બને છે.

॥ अर्हम् ॥

जगत्पूज्य-शास्त्रविशारद-जैनचार्य-श्रीविजयधर्मसूरिपुरदेवेभ्यो नमः ।

भाषणम् ।

अयि भाग्यवन्तः सम्यग्महोदयाः ।

विदुषामस्या विद्यापर्पदि कुतो यूय मामेव समितिपतिं
निर्मापयितु निर्धारितमन्त इति यद्यपि नाहमगच्छामि तथापीय-
दवश्यमेव व्याहरामि यदिमा पदवीं महानुभावनायाऽऽर्यसमाज-
निपश्चिते कस्मैचिददास्यत यूय तर्हि समुचितमभनिष्यत, किन्तु
महानुभावानां भगता सज्जनानामनुरोधविशेष परिहर्तुमक्षम इति
भगदीया प्रमत्तिमापादयितुं भगद्वितीर्णं पदमङ्गीकरोमि ।

यत् साम्प्रतिकानेककुमतान्यपि धर्मधियोपादीयन्ते तत्
तेषां परिवर्तनमेव 'धर्मपरिवर्तनमीमांसायाः' तात्पर्यमवधार-
यामि, यत् आत्मधर्माणां परिवर्तनं तु कृतेऽपि प्रयत्नेन केनापि
विधातुं शक्यते । अच्छेद्यऽमेद्यऽनाहार्यऽकषाय्यादय आत्मस्वरूप-

निर्बचनपरा आत्मनो धर्माः सन्ति । तदेतेषां को वा कृती
परिवर्तनमिधास्यति ।

अधुना ये शैश्वर्यैष्यन्नैतरोद्धाऽऽदिव्यपदेशमाजोऽनेके धर्माः
सन्ति तेषां परामर्शपेक्षया मनुष्य(जाति)भेदानेन विचारयितु-
महमावश्यकं मन्ये ।

वाचकाचार्या श्रीमदुमास्त्रातिनामधेया जैनाचार्यशिरोम-
ण्यो मनुष्यभेदप्रिये स्रमेरुमचक्रयन् । तथाहि—‘मनुष्या
द्वित्रिधा—आर्या म्लेच्छाश्च’ । ‘तत्र ऋच्छन्ति द्वीमवन्ति
सर्वहेयधर्मेभ्य इत्यार्याः’ । इमा व्याख्यामगलम्ब्य यद्यपि भवन्त
एव आर्यानार्यपरामर्शमिधातुं शक्नुवन्ति तथापि विषयमिम
विशदीकर्तुं जैनागमनिर्दिष्टानार्यभेदानेन ससेषतः प्रतिपादयामि ।
प्रतापनासूत्रे प्रथमपदे वक्ष्यमाणमरण्या आर्याणां भेदाः प्रतिपा-
दिताः । तत्र द्विगुलभेदो द्वौ—‘ऋद्धिमानार्योऽनृद्धिमानार्यश्च’ ।
य आत्मर्द्धिमान् स एतर्द्धिमानार्यः प्रोच्यते, न तु केवलप्रसूत-
द्युम्नवान् । तस्य चाऽऽत्मर्द्धिमत् आर्यस्यार्हचक्रवर्त्तिनलदेवनासु-
देवतइवाचारणमिधाचारणरूपा पट्टप्रकाराः प्रदर्शितास्तत्रैव ।
अथानृद्धिमत्तानामार्याणां क्षेत्रार्य—नात्पार्य—कुलार्य—कर्मार्य शिल्पा-
र्य—भाषार्य—ज्ञानार्य—दर्शनार्य—चारित्र्यार्यरूपा नव भेदाः ।

अपि श्रोतारो महानुमानाः ! एतानपरिचितनाम्नो भेद-

प्रभेदानाकर्म्यं नोद्विज्ज्वलं, सर्वेषामप्यर्थोऽनुपदमेन स्पष्टीक्रियते ।

तत्र प्रथमतः क्षेत्रार्थमेव विवृणोमि । यद्यपि भरतक्षेत्रे द्वार्त्रिश-
त्सहस्रसख्याका देशाः सन्ति पर तेषु केवल सार्धपञ्चविंशतिरे-
वाऽऽर्यदेशा गण्यन्ते, अश्लिष्टाश्चानार्थदेशाः । नामान्यमीषां
सूत्रकृताङ्गस्य प्रथमश्रुतस्कन्धे पञ्चमाध्ययने टीकाकारेण श्रीमता
कोट्याचार्येण प्रदर्शितानि । तानीह निस्तरमयान्न प्रदर्श्यन्ते । तत्र
वास्तव्याः क्षेत्रार्थपदव्यवहार्याः । १ ।

अम्बष्ठ-कलिन्द-वैदेह-वेदङ्ग-हरित-चुञ्चुणरूपाः मुख्य-
तया षड् भेदा जात्यार्थस्य । २ । अथ तृतीयस्य कुलार्थस्यापि
मुख्यतया षड् भेदाः । तद्यथा-उग्रकुलाः भोगकुलाः, राजन्य-
कुलाः, इक्ष्वाकुलाः, ज्ञातकुलाः, कौरवकुलाश्च । ३ । तुरीया
कर्मार्याः शास्त्रेऽनेकप्रकारा वर्णिताः । तथाहि दौसिकाः, सौ-
चिकाः, कार्पासिकाः, भण्डवैतालिकप्रभृतयः । ४ । पञ्चमे
शिल्पाऽऽर्ये तन्तुनाय-सौचिक-पट्टकारदृतिकाराऽऽदीना परि-
गणना । ५ । मस्कृतप्राकृतार्थमागधीनिज्ञा भाषार्या उच्यन्ते ।
तत्र समष्टिव्यष्टिरूपेणाष्टादशभाषामाषणरसिका सर्वा एव भाषार्या
गण्यन्ते । ६ । सप्तमस्य ज्ञानार्थस्य मतिश्रुताग्रधिमनःपर्ययकेवल-
ज्ञानार्थरूपाः पञ्च भेदाः । ७ । एव दर्शनार्थस्याप्यष्टमस्य
सरागदर्शनार्थ-गीतरागदर्शनार्थरूपेण द्वौ मुख्यभेदौ । अथ
कारणे कार्योपचारात् सरागदर्शनार्थस्य दश प्रभेदाः । ते च
निसर्गरूप्यपदेशरूप्यानारुचिस्ररुचिरीजरूप्यधिगमरुचिविस्तार-
रुचिक्रियारुचिमक्षेपरुचिवर्मरुचिरूपाः । नामनिर्देशेनैव त्रयः

धोतृणा भार्यज्ञान समुत्पद्यत इति नात्र विवृणोमि । ८ ।
 सन्ध्यास्नानिर्दिष्टसदाचारपालननिरताधारिणार्याः कथ्यन्ते । ९ ।
 अथ प्रकृतमनुसरामि ।

मयैतैर्निरूपितैर्भर्तृभक्तता विदितमेवाऽभूत् यदार्था मूरिमेद-
 प्रभेदभिन्ना । तदहं कस्यापि मनुष्यस्य कृते एकान्ततो वक्तुं
 न शक्नोमि यदनार्थ एवायम् । ततो यस्मिन् येन केनापि
 प्रकारेणार्थत्वमायाति तमात्मीयतया कथं न वयमङ्गीकुर्म ? ।

अस्मिन् समये यं नवीना विचारा जनानां चेतसि निब-
 द्धास्ते साम्प्रतिकप्रथानुसारेण ।

एतत्तु सर्वथा स्पष्टमेव प्रतिभाति यद् यथा यथा समयो
 व्यतीयाय तथा तथा मनुष्येषु परस्पर पार्थक्यं बभूव । निदर्श-
 नमत्र गृहस्थगृहमेव । तत्र हि यद्येकस्य जनस्य द्वौ पुत्रौ जायेते
 सदा तयोरन्योन्य धनिष्ठ सम्बन्धो विलोक्यते । ततस्तयोरपि
 सुता समुत्पद्यन्ते । तत्र सत्यपि सन्धनैरुभे न तथा धनिष्ठता
 दृश्यते । तथामपि स्नाने यदि भगन्ति तदा तेषां मूलपुरुषयो-
 रन्यतरस्मिन् शिथिल सम्बन्धोऽवलोक्यत । अत एव केचि-
 न्मातृत पञ्चम पितृत मस्रम पृथगेवेति वदन्ति । एव चतु-
 कालेषु व्यतीतेषु गुणस्मानुसारेण तत्तत्प्रातिरूपेण मनुष्या व्य-
 भज्यन्त । तदानीं तु युक्तमप्यतदानीम् । इदानीमतादृशः सु-
 समापन्नो यस्मिन् यदि

गमानो वा

पनातीयो विजातीयो वा पूर्वं स्वस्वगुणकर्माणि त्रिस्मृत्य पाति-
त्यमलब्ध तस्य स्वमुद्धर्तुं परान् वा समुद्धर्तुं पूर्णोऽधिकारः ।
यत आत्मोद्धारस्याधिकारो न चैकस्यैव कस्यचित् पुरुषस्य
समाजस्य वाऽधीनः, किन्तु सर्वेषामेव प्राणिनाम् । कश्चिदपि
पुरुषो यदि नैजान् दुर्गुणान् दुष्कर्माणि च परित्यज्य सद्गुणी
सुकर्मण्यो वा बुभूषति तर्हि स पुनर्निजोद्धारं किं न कुर्यात् ? ।
यदैव हेयगुणकर्माणि विहाय तस्मिन् जने शुद्धता समायाति
तदा तस्मिन्नार्यत्वमप्यायाति ।

आर्यशब्देन कश्चित् समाजः सम्प्रदायो वा न ममाभिप्रेतः
किन्तु हेयधर्मान् निरस्य यः कोऽपि सद्गुणसुकर्माणि स्वीकरोति
स एवाऽऽर्यपदव्यपदेशमाह । स च यस्मिन् कस्मिन्नपि समाजे
संप्रदाये जातौ ना तिष्ठतु सद्भिराऽऽर्य एव गण्यते ।

समारे सर्वे एव मनुष्याः सद्गुणसुकर्मभाजो भवन्त्वार्याः,
निजोद्धारं च विदधतु इति मम हार्दिकमभिलषितमेतावदेव
अभिधाय विरम्यते मया ।

श्रीमन्तो भवन्तः सहावधानेन यन्मम भाषणमशृण्वन् तद-
र्थमहं घन्यवादान् दिशामि ।

गुरुकुल धृन्दायन } ॐ शान्तिः शान्तिः सुशान्तिः ।
सा० २८-१२-२३ }
धर्म सङ्ग्रह २ } विजयेन्द्रसूरिः

વૃન્દાવન ગુરુકુળના ઉત્સવ પ્રસંગે વિદ્યાપરિષદના
પ્રમુખ તરીકે સંસ્કૃતમાં આપેલા ભાષણનો

અનુવાદ.

હે ભાગ્યશાલી સભ્યમહોદયો,

વિદ્વાનોની આ વિદ્યાપરિષદમાં આપે મને સલાપતિ શા
ભાટે બનાવ્યો, તે જો કે હું નથી જાણી શકતો, તો પણ
એટલું તો અવશ્ય કહીશ કે—જો આ પદ આર્યસમાજ દ્વારા
પણ મહાશયને આપવામાં આવ્યું હોત, તો વધારે યોગ્ય
ગણાત, કિન્તુ આપ સત્જનોના અનુરોધનું ઉલ્લેખન કરવાને
અસમર્થ હોઈ આપ સત્જનોએ આપેલા પદનો સ્વીકાર
કરે છું

આજની સભાનો ઉદ્દેશ્ય ‘ધર્મ’ પરિવર્તન મીમાંસા’
રાખવામાં આવ્યો છે તેનું તાત્પર્ય હું એજ સમજી છું કે
વર્તમાન સમયમાં જે અનેક કુમતો પણ ધર્મ તરીકે
પોતાને ઓળખાવે છે, તેનું પરિવર્તન કરવું કેમકે આત્મ-
ધર્મનું પરિવર્તન તો ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરવા છતાં નજ

થઈ શકે અઝેદી-અભેદી-અનાહારી-અકવાથી આદિ આત્મ-સ્વરૂપને પ્રકટ કરનારા આત્માના ધર્મો છે આવા આત્મ-ધર્મોનું પરિવર્તન કેમ કરી શકાય ?

હવે વર્તમાન સમયમાજ શૈવ, વૈષ્ણવ, જૈન, બૌદ્ધ આદિના નામથી અનેક ધર્મો જોળખાય છે, તે ધર્મોના વિચારની અપેક્ષાથી મનુષ્યજાતિના લેહોનો વિચાર કરવો આવશ્યક સમજી છે

વાચકાચાર્ય શ્રીહિમાસ્વાતિ નામના જૈનાચાર્યશિરો-મણીએ મનુષ્યના લેહ બતાવનાર એક સૂત્ર કહ્યું છે —
 “મનુષ્યા દ્વિવિધા આર્યાં મ્લેચ્છાશ્ચ ।” તથા સ્મરન્તિ દૂરી-મયન્તિ સર્વેષ્વર્ષમેમ્ય દ્વિતાર્યા । આ બ્યાખ્યાને અવલખી આપ સો આર્ય-અનાર્યનો વિચાર કરી શકો છો, તથાપિ આ વિષયને વધારે સ્પષ્ટ કરવાને જૈનાગમમા બતાવેલ આર્યના લેહોનું સંક્ષેપથી પ્રતિપાદન કરીશ પ્રજાપના સૂત્રના પ્રથમ પદમા આ પ્રમાણે આપના લેહો બતાવવામા આબ્યા છે —

મૂળ બે લેહ-ઋદ્ધિમાન્ આર્ય, અનૃદ્ધિમાન્ આર્ય, જે આત્મ-ઋદ્ધિવાળા હોય તેજ ઋદ્ધિમાન્ આર્ય કહેવાય નહિ કે કેવળ ઘણા દ્રવ્યવાળો તે આત્મ ઋદ્ધિમાન્ આર્યના અહનૃ, ચકવર્તી, બલદેવ, વાસુદેવ, જઘાચારણ અને વિદ્યા-ચારણ-એમ છ લેહો છે અનૃદ્ધિમાન્ આર્યના ક્ષેત્રાર્ય, જાન્યાર્ય, કુલાર્ય, ઈર્માર્ય, શિષ્યાર્ય, ભાષાર્ય, જ્ઞાનાર્ય, દર્શ-નાર્ય અને ચારિત્રાર્ય રૂપ નવ લેહો છે

મહાનુભાવો, આ અપરિચિત ભેદ-પ્રભેદોને સાલળી આપ આશ્ચર્ય ન કરશો જધાના અર્થો અનુક્રમે હું બતાવુ છું પ્રથમ ક્ષેત્રાર્થ-યદપિ ભરતક્ષેત્રમા ઊર હજાર દેશો છે, પરન્તુ તેમા કેવળ સાડીપચીમ દેશોજ આર્થ ગણાયા છે, બાકીના અનાય દેશો છે આના નામે સૂત્રરૂતાઙ્ગ સૂત્રના પ્રથમ શ્રુતસ્કેધમા પાત્રમા અધ્યયનમા ટીકાકાર શ્રીકોટ્યાચાર્યે બતાવ્યા છે તે નામે વિસ્તારભયથી હું બતાવતો નથી તે દેશોમા રહેનારા ક્ષેત્રાર્થ પદથી વ્યવહૃત કરાય છે ભત્યાર્યના ૪ ભેદો છે-અભ્યષ્ઠ, કલિન્દ, વૈદેહ, વેદગ, હગ્નિ, અને ચુચુષ્ઠ ત્રીજા કુલાર્યના મુખ્યતયા છ ભેદો છે-ઉશ્નકુલ, ભોગકુલ, રાજન્યકુલ, ઇક્ષ્વાકુકુલ, જ્ઞાતકુલ, કૌરવકુલ એવા કુમાર્યના શાસ્ત્રમા અનેક ભેદો કહ્યા છે-જેવા કે-દૌસિક, સૌત્તિક, કાર્પાસિક, ભડવૈતાલિક વિગેરે પાત્રમા શિદ્ધપાર્યના તત્તુવાય, સૌચિક, પદ્મકાર અને દૃતિકારાદિનો સમાવેશ થાય છે સ્વકૃત, પ્રાકૃત અને અર્ધભાગધીને જાણનાર ભાષાયા કહેવાય છે તેમા સમપ્તિ-વ્યપ્તિરૂપથી અદાર ભાષાના જે રસિક હોય તે જધા ભાષાર્ય કહેવાય સાતમા જ્ઞાનાર્થના મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન પર્યંવ અને કેવલજ્ઞાનાયે-રૂપ પાત્ર ભેદ છે એ પ્રમાણે દર્શનાર્થના પશુ સરાગદર્શનાર્થ, વીતરાગદર્શનાર્થ રૂપ મુખ્ય બે ભેદો છે હવે કારણમા કાર્યનો ઉપચાર કરવાથી સરાગદર્શનાર્થના દશ પ્રભેદો છે તે આ છે-નિર્સર્ગરૂચિ, ઉપદેશરૂચિ, આજ્ઞારૂચિ, સૂત્રરૂચિ, બીજરૂચિ, અધિગમરૂચિ, વિસ્તારરૂચિ, ક્રિયારૂચિ, સ્વમેપરૂચિ અને ધમરૂચિ નામ નિદેશમાત્રથીજ શ્રોતાઓને ભાવાર્થ જ્ઞાન થશે અતએવ તેનું વણનું હું નથી કરતો છેવટ સ્વછાસ્ત્રમા

જતાવેલા સદાચારના પાલનમાં જે રક્ત હોય તે ચારિત્ર્ય
કહેવાય ॥

હવે હું પ્રસ્તુત વિષય પર આવું છું

મહાનુભાવો, મારા જતાવેલા ઉપર્યુક્ત લેટોથી આપના
સમજવામાં આવ્યું હશે કે આર્યો અનેક લેટોમાં બેઠા
એલા છે અતએવ હું કોઈ પણ મનુષ્યને માટે એકાન્તથી
એમ નજ દેહી શકું કે તે અનાર્યજ ॥ અતએવ જેનામાં
કોઈ પણ રીતનું આર્યત્વ જણાતું હોય તેને આત્મીય
તરીકે શા માટે અંગીકાર ન કરવો ?

વર્તમાન સમયમાં જે નવીન વિચારો મનુષ્યોના ચિત્તમાં
બધાયેલા છે, તે સામ્પ્રતિક પ્રધાને અનુસરીનેજ

એ તો સ્પષ્ટજ દેખાય છે કે—જેમ જેમ સમય વ્યતીત
થાય છે, તેમ તેમ મનુષ્યોમાં ભિન્નતા ઉત્પન્ન થાય છે
ગૃહસ્થઘર એ વાતનું દેશાન્ત છે એક માણસને બે પુત્રો
ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે તે બંનેનો ધનિષ્ઠ સંબંધ જોવાય છે

તે પછી તે બંનેને જે પુત્રો ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં
તેઓનો નિકટતાનો સંબંધ હોવા છતાં પહેલાના જેવી
ધનિષ્ઠતા જોવાતી નથી તેના પુત્રો જે થાય તેમનો મૂળ બે
પુરૂષોથી કોઈ એકમાં સિધિલ સંબંધ જોવાય છે અતએવ
કોઈ માતાથી પાત્રો અને પિતાથી સાત્રો પૃથક્જ કહેવાય
છે એમ ઘણા કાળ વ્યતીત થતા શુલ્કકર્માનુસારે તે તે જાતિ-
રૂપે મનુષ્યો વિભક્ત થયા છે અને તે વખતને માટે તે

વિભાગો પડવા યોગ્યજ હતા અત્યારે એવો સમય પ્રાપ્ત થયો છે કે-જે સમયમા જો કોઈ વ્યક્તિ કે સમાજે અથવા કોઈ સંજ્ઞાતીય કે વિજ્ઞાતીય મનુષ્યે પૂર્વ પોતપોતાના ગુણકર્મોને ભૂલી પતિતાવસ્થા પ્રાપ્ત કરી હોય તો તેનો ઉદ્ધાર કરવો અને કરાવવાનો પૂર્ણ અધિકાર છે, કેમકે આત્મોદ્ધારનો અધિકાર કોઈ પણ એક વ્યક્તિ કે સમાજનેજ આધીન નથી, કિન્તુ સમસ્ત પ્રાણીઓને તેનો અધિકાર છે કોઈ પણ પુરૂષ યદિ પોતાના દુર્ગુણો દૂર કરીને-ત્યાગ કરીને સદ્ગુણી અને સુકર્મી થાય, તો પછી તે પોતાનો ઉદ્ધાર કેમ ન કરી શકે ? જ્યારે ત્યાજ્ય ગુણકર્મોના ત્યાગ કરીને કોઈ માણસ મા સુદ્ધતા આવે, ત્યારે તેનામા આર્યત્વ પણ આવેજ છે

આર્યશબ્દથી કોઈપણ સમાજ કે સપ્રદાયનો મારો અભિપ્રાય નથી, કિન્તુ હેયધર્મોને છોડી જે કોઈપણ સદ્ગુણ સત્કર્મોનો સ્વીકાર કરે, તેજ આર્ય કહી શકાય અને તે જે કોઈ સમાજ, સપ્રદાય કે જાતિમા હોય, તેને સંજ્ઞાનો આયજ ગણે છે

સસારમા બધાએ મનુષ્યો સદ્ગુણ અને સત્કર્મને જાળવાવાળા થાઓ અને પોતાનો ઉદ્ધાર કરો, એજ મારી હાદિક અભિલાષા છે, એટલું કહી વિરમું છું

આપ સૌએ સાવધાનતાપૂર્વક મારૂં જાણ સંભળ્યું છે, એતદર્થ હું આપને ધન્યવાદ આપું છે

ॐ શાન્તિ શાન્તિ સુશાન્તિ ।

॥ अहम् ॥

श्रीमद्भयानक शताब्दि प्रसंगे सर्वधर्मपरिपक्षमा
“ जैनदर्शन ” पर व्याख्येला निबन्ध.

समस्त महोदयभ्यो अने पंडेना ।

श्रीमद्भयानक जन्म शताब्दि ना महोत्सव प्रसंगे सर्व धर्म-
परिपक्षी जे योजना करनामा आवी छे, ते अत्यंत प्रशंसनीय अने
भारतना धार्मिक प्रतिष्ठासभा स्मरणीय गणाय

पूज्यपाद स्वमश साध्विशारद जेनाया श्रीनिजधर्मसूरि,
जेमछे देश-देशांतराभा जैनधर्मनो अने जैनसाहित्यनो अहोरात्र प्रचार
करवा पाठ्य पोतानी छुटगीनो अभूय समर माज्यो दतो, तेमना
भट्टपर प्रतिष्ठासतत्वमहो दि श्रीमद् व्याख्यार् श्रीनिजयेन्द्र-
सूरिज्ये पोतानो आ निगध वांगरानी मारा जेवा जैनधर्मना
अव्यासीने जे अभूष तक आपी छे ते अहं छु तेओश्रीनो छिप
कार मानवा साथ मारा आमाने धन्यजागज समस्त छु आदने
प्रस्ताव करी एवे छु आयाय माराजनो निगध वांगीश

दासी कृत्यद हरियद-महुवा

મનજનો,

‘ જૈનદર્શન ’ એક સ્વતંત્ર દર્શન છે આ જૈનદર્શનમાં તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય અને ઇતિહાસ સમૃદ્ધ, સંપૂર્ણ અને જૈનેતર સમગ્ર સાહિત્યના અભ્યાસીઓને પણ આકર્ષણ કરે તેવું છે આ સળધમાં એક જર્મન વિદ્વાન ડૉ. હર્મન જોકેબી કહે છે કે—

In conclusion let me assert my conviction that Jainism is an original system, quite distinct and independent from all others and that, therefore it is of great importance for the study of Philosophical thought and religious life in ancient India

Read in the Congress of the History of religion

ઉપસહારમાં મારે કહેવું જોઈએ કે, જૈનધર્મ એક સ્વતંત્ર દર્શન છે, એ અન્ય સર્વ દર્શનોથી સર્વથા ભિન્ન અને સ્વાયત્ત છે અને એ રીતે એ ગ્રાંથીન જ્ઞાતવર્ષની તાત્ત્વિક વિચારસરણી અને ધાર્મિક જીવનશ્રેણિના અધ્યયન નિમિત્તે અત્યંત ઉપયોગી છે આ માગી નિશ્ચિત પ્રતીતિ છે

(સર્વ ધર્મ ઇતિહાસ પરિવટમાં વચાચેલ નિમગ્ન ઉપરથી)

એક સમય હતો, જ્યારે જૈનધર્મ સળધી મોટા મોટા વિદ્વાનોમાં પણ જ્ઞાત અજ્ઞાન હતું કેટલાક જૈનધર્મને જુદા-ધર્મની કે ગ્રાહ્યધર્મની શાખા માનતા હતા, કેટલાક મહા-

વીરસ્વામીને તેના સ્થાપક માનતા હતા, અને કેટલાક જૈન ધર્મને નાસ્તિકધર્મ પણ કહેતા હતા આજે પણ આવું કહેનારા સર્વથા નથી, તેમ તો નહિ જ, પરંતુ અભ્યાસ અને શોધખોળના પરિણામે એ તો ચોક્કસ જણાઈ આવ્યું છે કે જુદાધર્મની પહેલા જૈનધર્મનો પ્રચાર હતો, અને મહાવીર સ્વામી તો તેના પ્રચારક તરીકે યદ્યપિ ગયા છે

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોની દ્રષ્ટિ પહેલપહેલી બ્રાહ્મણધર્મ અને જુદાધર્મ તરફ પડી, અને તેથી તેના અભ્યાસમાં તેઓ જૈનધર્મના અભ્યાસને ભૂલી ગયા આ ઉપરાંત મહાવીર અને જુદા સમકાલીન હતા, તેમજ બન્નેના જીવનમાં તેમજ ઉપદેશમાં કાંઈક સામ્ય હતું તેથી જુદાધર્મ ને જૈનધર્મ બન્ને એકજ માની લેવાની ભૂલ કેટલાકોએ કરી હતી, પરંતુ જેમ જેમ અભ્યાસ ને શોધખોળ વધ્યા, તેમ તેમ જૈનધર્મના સિદ્ધાંતો અને ઇતિહાસ કંઈક ઔરજ પ્રકારના અને મહત્વના જણાયા પરિણામે આજે જે જેકોબી, ડૉ. પેટ્રોલ્ડ, જે સ્ટીનકોનો, જે હેલ માઉન્ટ, જે હટલ અને બીજા અનેક વિદ્વાનો જૈન વસ્તુશાસ્ત્ર અને સાહિત્યનો અભ્યાસ અને પ્રકાશ મૂરોચાદિ દેશોમાં કરી રહ્યા છે

જૈનધર્મ સળધી અજૈન વિદ્વાનોમાં એટલી અજ્ઞાનતા હોવાનું અને વચ્ચેનું આગેપો ચલાવું કારણ માત્ર એજ જણાઈ આવે છે કે તેમનામાં મૂળ અભ્યાસ અને સંશોધનની ખામી હતી

પ્રાચીનતા.

જૈનધર્મ પ્રાચીનતાનો દાવો કરે છે જગતના ધાર્મિક ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિ કરવાથી આલ્સ પડે છે કે હઝરત મૂંઝાએ યાહૂદી ધર્મ ચલાવ્યો કન્દુસુસીયસ, કે જે ચીનદેશના પ્રાચીન ધર્મ સ્થાપક અને પ્રવર્તક થઈ ગયા તેણે કન્દુસુસ ધર્મ ચલાવ્યો. મહાત્મા ઇસુખ્રીસ્તે ખ્રીસ્તી ધર્મ ચલાવ્યો. હઝરત મહમ્મદે મહોમેદન ધર્મ શરૂ કર્યો મહાત્મા બુદ્ધે બુદ્ધધર્મ શરૂ કર્યો અને મહાન્ જરથોસ્તે પારસી ધર્મ શરૂ કર્યો ત્યારે તે પહેલાં એટલે આજથી ૨૪૫૧ વર્ષ પહેલાં લગવાનું મહાવીરે પ્રાચીન કાળથી ચાલ્યા આવતા જૈનધર્મના પ્રચારક તરીકે પ્રચાર કર્યો જૈનધર્મની દૃષ્ટિએ આ બધા ધર્મો આધુનિક ગણી શકાય તેની ના કહી શકાય તેમ નથી માત્ર બ્રાહ્મણ યા વૈદિકધર્મ અને જૈનધર્મ એ જ પ્રાચીન ધર્મ ગણાય છે હવે આ બે ધર્મોના સબધમાં કંઈક વિચાર કરવો રહે છે

બૌદ્ધના ધર્મગ્રંથો-પિટકગ્રંથો મહાવજ્જ અને મહાપરિનિવ્વાન સુત્ત વગેરે પણ જૈનધર્મ અને મહાવીરસ્વામીને લગતી કેટલીક હકીકતો જતાવી રહ્યા છે વળી આ ઉપરાંત મહાભારત અને રામાયણ આદિમાં પણ જૈનધર્મ સબધી ઉલ્લેખો મળી આવે છે મતલબ કે હિંદુધર્મશાસ્ત્ર અને પુરાણોમાં પણ તે સબધી ઉલ્લેખો છે

જૈનધર્મના આદિ ત્રીય કર ન્કપસદેવનુ વણુન

ભાગવતના પાંચમા સ્કન્ધના ત્રીજા અધ્યાયમાં આવે છે આ ઋષભદેવ ભરતના પિતા થાય છે, કે જેના નામથી ભારતવર્ષ નામ પડ્યું કહેવાય છે ભાગવતની કથા અનુસાર ઋષભદેવ સાક્ષાત્ વિષ્ણુના અવતાર હતા આથી આગળ વધીને જોઈએ તો વેદોમાં પણ જૈન તીર્થંકરોના નામો આવે છે. આ કાંઈ ઉપજાવી કાઢેલ નામો નથી, પણ ૨૪ તીર્થંકરોના નામોમાંના નામો છે, કે જે વિદ્વાન્ ઇતિહાસવેત્તાઓની શોધના પરિણામે તે સાબિતીઓ મળેલી છે

ઉપરના પ્રમાણો ઉપરથી સ્પષ્ટ જોવાય છે કે વેદોમાં પણ તે તીર્થંકરોના નામો આવે છે, કે જે તીર્થંકરોને જૈનો દેવ તરીકે માને છે અને અત્યેવ એ કહેવું લગાડ અત્યુક્તિવાળું નથી કે—વેદરચનાના કાળ પહેલાં પણ જૈન-ધર્મ અવશ્ય હતો

Dr Guerinot કહે છે—

There can no longer be any doubt that Parava was a Historical personage According to the Jain Tradition, he must have lived a hundred years and died 250 years before Mahavir His period of activity, therefore corresponds to the 6th Century B C

The Parents of Mahavir were followers of the religion of Parava x x x ' The age we live in there have appeared 24 Prophets of Jainism They are ordinarily called Tirthankers

With the 23rd Parsvanath we enter into the region of History & reality

Introduction to his Essay on Jain Bibliography

શ્રીપાર્શ્વનાથ એક ઐતિહાસિક મહાપુરૂષ હતા એ નિશક છે તેમનું આયુષ્ય એક સો વર્ષનું હતું અને તેઓ શ્રી મહાવીર પહેલા અઢીસો વષ અગાઉ નિર્વાણ પામ્યા હતા એમ જૈન પર-પરા ઉપરથી ઉપલબ્ધ થાય છે આ રીતે તેમનો જીવનકાળ અને ઇ સ પૂર્વેની આઠમી શતાબ્દિ એ બન્ને સમકાલીન બને છે

શ્રીમહાવીરના માતાપિતા શ્રી પાર્શ્વનાથના અનુયાયી હતા x x x સદ્ય કાળમા—(આ અવસર્પિણીકાળમા) જૈનોમા ૨૪ અવતારો થયા છે જૈનોના આ મહાપુરૂષોને સામાન્ય રીતે તીર્થંકરો કહેવાય છે ત્રેવીંગમા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથના કાળથી આપણો અકલ્પિત અને ઐતિહાસિક પ્રદેશમા પ્રવેશ થાય છે

(જૈન ગ્રંથવિદ્યા વિષયક નિબંધનો ઉપોદ્ઘાત)

આ બધા પ્રમાણો ઉપરથી સાળીત થાય છે કે—જૈન-ધર્મ અત્યંત પ્રાચીન ધર્મ છે મહાવીરસ્વામી તે ધર્મના અન્તિમ તીર્થંકર થયા છે અને તે જુદ્દલગવાનના સમકાલીન હતા ઋષલદેવ પ્રથમ તીર્થંકર થઈ ગયા છે અને તેમનો જન્મકાળ અત્યંત પ્રાચીન છે

તત્ત્વજ્ઞાન

મારે નિષ્પક્ષપાત રીતે કહેવું જોઈએ કે—જૈનધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન, તેની ધર્મ અને નીતિમીમાંસા, તેનું કર્તવ્યકર્તવ્ય શાસ્ત્ર અને ચારિત્રવિવેચન ઘણું ઉચ્ચગ્રેણીના છે જૈન દર્શનમાં અધ્યાત્મ, મોક્ષ, આત્મા અને પરમાત્મા, પદાર્થવિજ્ઞાન તેમજ ન્યાય વિષે ક્ષપ્ત, વ્યવસ્થિત અને બુદ્ધિગમ્ય વિવેચન જોવામાં આવે છે જૈન તત્ત્વજ્ઞાન એટલું ઉંડું, મહત્ત્વનું અને તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ આલેખાએલું છે કે માધ્યમ્ય દૃષ્ટિથી વાચનાર અને અભ્યાસ કરનારને તે સંપૂર્ણ લાગ્યા વિના કદિ નજર રહે, એટલું જ નહિ પરંતુ હૃદયમાં એક પ્રકારનો અપૂર્વ આનંદ ઉત્પન્ન કરે છે

જે જે વિદ્વાન્ મહાશયોએ જૈનધર્મનો તુલનાત્મક રીતે અભ્યાસ કર્યો છે, તે તેની મુખ્યકંઠે પ્રશંસા કર્યા વિના નથી રહ્યા

જગત્ શી વસ્તુ છે ? તે માત્ર જે તત્ત્વો-જડ અને જોનન રૂપ માત્રમ પડે છે—અખંડ અક્ષાંકના સમગ્ર પદાર્થો આ જે તત્ત્વોમાં આવી જાય છે

જેમાં ચૈતન્ય નથી—લાગણી નથી, તે જડ છે, અને તેથી વિપરીત ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા છે, તે જીવ ॥ જ્ઞાન શક્તિ એ આત્માનું મુખ્ય લક્ષણ ॥ જેનનાલક્ષણો જોઈ

જૈનતત્ત્વજ્ઞાન ત્યાં સુધી આગળ વધ્યું ॥ કે તે પૃથ્વીને, જળને, અગ્નિને, વાયુને અને વનસ્પતિને જીવમય માને છે

જીવોના મુખ્ય ત્રણ અને સ્થાવર એમ બે લેટો છે અને સ્થાવરના બે લેટો છે, સૂક્ષ્મ અને બાહ્ય વર્તમાન વૈજ્ઞાનિકોનું પદ્મ માનવુ છે કે તમામ પોલાણુ (આકાશ) સૂક્ષ્મ જીવોથી ભર્યુ છે, તેઓની માન્યતા પ્રમાણે સૌથી નાનું થેકસમ નામનું પ્રાણી તેઓએ શોધ્યુ છે, જે એક સોયના અગ્રભાગ પર એક લાખ બેસતા પણ ગીરદી થતી નથી

પ્રસિદ્ધ વિજ્ઞાનવેત્તા પ્રોફેસર જગદીશચંદ્ર બોઝે વનસ્પતિના છોડો ઉપર પ્રયોગો કરી પૂરવાર કરી આપ્યુ છે કે વનસ્પતિના છોડોને ક્રોધ, લોભ, રીસ વગેરે સજ્જાઓ હોય છે અને જીવ પણ હોય છે આ વાત જૈનદર્શને, હજારો વર્ષ પહેલા બતાવેલ છે કે જે વખતે યત્રો જેવુ કંઈ પણ સાધન નહોતુ, પરંતુ પોતાના જ્ઞાનદ્વારા તીવ્ર કરાએ બતાવ્યુ હતુ

હવે સમય આવી લાગ્યો છે જ્યારે જૈનદર્શનના અનેક સિદ્ધાંતો જગતને સ્વીકારવા પડશે, એમ અનુમાન કરવાને ઘણા કારણો છે

જીવ અને અજીવ ઉપરાંત પુણ્ય-પાપ (શુભ કર્મો અને અશુભ કર્મો), આશ્રવ (આશ્રીયતે કમ અનેન-આત્માની સાથે કર્મનો સંબંધ થવાના કારણો) સંવર (આવતા કર્મોને અટકાવે તે), બંધ (કર્મનો બંધ થવો), નિજરા (કર્મનો હાથ) અને મોક્ષ (મુક્તિ) આ સાત મળી કુલ નવ તરવો જૈનદર્શને માન્યા છે

આખી જૈન શ્રીલોસોફી કર્મ ઉપર નિર્ભર છે આત્મા

અને કર્મ એ બંનેનો અનાદિ સંબંધ છે. અસલ સ્વરૂપ આત્મા સચ્ચિદાનંદમય છે, પણ કર્મોના આવરણવશાત્ તેનું મૂળ સ્વરૂપ આચ્છાદિત છે જેમ જેમ કર્મોનો નાશ થાય છે તેમ તેનું અસલ સ્વરૂપ પ્રકાશિત થાય છે અને સર્વ કર્મોનો નાશ થવાથી આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાને મોક્ષ અશય મુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

જેવા જેવા કર્મ છુટ કરે છે, તેવા તેવા તેને ફલ લોગ વવા પડે છે, અને તેથી જ્યાં સુધી કર્મોનો સર્વથા નાશ ન થાય ત્યાંસુધી જન્મ-જરા-મરણાદિના દુષ્ટો લોગવવા પડે છે.

મોક્ષનું સાધન.

જૈનદર્શનમાં મોક્ષના સાધન તરીકે સમ્યગ્દર્શન (Right belief) સમ્યગ્જ્ઞાન (Right knowledge) અને સમ્યક્ ચારિત્ર (Right character) એ ત્રિપુટીને માને છે. તરવાથ સૂત્રમાં સૌથી પહેલું જ સૂત્ર આ બાપવામાં આપ્યું છે — સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ. આજ મોક્ષનો માર્ગ છે વળી જૈનદર્શન આત્માને નિયમ માને છે કર્મોનો હાય કરી અખંડાનંદ-મોક્ષમુખ પ્રાપ્ત કરનાર આત્માઓ પુનઃ અવતાર લેતા નથી તેમ જૈનશાસ્ત્ર માને છે. જો કે ત્રીય કર્મોના જન્મથી એમ માનીત થાય છે કે-જ્યારે જ્યારે જગતમાં અનાચારો ને દુષ્ટો વધી પડે છે, ત્યારે મહાન આત્માઓ અવશ્ય જન્મે છે, અને તેઓ જગતને સન્માર્ગ બતાવે છે, પરંતુ સુક્ત આત્મા કે જોએને સંસારમાં ફરી વાને કશું કારણ જ નથી, તે ફરીથી સંસારમાં જ મ લેતા.

નથી ત્યારે એવા મહાન્ પુરૂષો જન્મે છે, તે મોક્ષમા ગયેલા આત્માઓ નહિ, પરંતુ ચાર ગતિમા બ્રમણ કરનાર આત્માઓ પૈકીના જ હોય છે

શ્રીગીતાજીનો કર્મયોગ એ જૈન પરિભાષામા પુરૂષાર્થ છે જૈનદર્શન કર્મવાદી થવાને નહિ, પણ આત્મા ઠેકાઈની પણ સહાય વિના જીવનમુક્ત (કૈવલ્ય) અવસ્થા મેળવવાનો પુરૂષાર્થ કરવાને ફરમાવે છે આત્મા સંપૂર્ણ-આત્મજ્ઞાનવડે (કૈવલ્યજ્ઞાને) જગત્ના સવ જાવો જાણી અને જોઈ શકે છે અને તે પછી તે મોક્ષપદને પામે છે મુક્ત આત્માઓને નિર્મળ આત્મજ્ઞ્યોતિમાથી સ્ફુરતો સ્વાભાવિક જે આનંદ છે તેજ આનંદ પરમાથ સુખ છે તેવા આત્માઓને શુદ્ધ, ભુદ્ધ, સિદ્ધ, નિરજન, ખરબખર વગેરે નામો શાસ્ત્રોમા આપ્યા છે

ધર્મ

ધર્મરના સંબંધમા જૈનશાસ્ત્ર એક નવીન જ દિશા ખતાવે છે આ વિષયમા જૈનદર્શન દરેક દશનથી લગભગ બુદ્ધ પહે છે, તે પણ તે દર્શનની ખૂબી છે પરિક્ષીણસરુલકમા દેવદાસ । જેના મકલ્પ કર્મોનો ક્ષય થયો છે, એવા આત્મા પરમાત્મા બને છે જે જીવો આત્મસ્વરૂપના રૂકો સના રાહ્યાસમા આગળ વધીને પરમાત્મા સ્થિતિએ પહોંચે છે તેજ ધર્મ છે આ જૈનશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે હા, પરમાત્મસ્થિતિએ પહોંચેલા સર્વ સિદ્ધો પરસ્પર એકાકાર,

છે એક સમાન ગુણ અને શક્તિવાળા હોવાથી સમષ્ટિરૂપે તેઓને “ એક ” શબ્દથી વ્યવહાર થઈ શકે છે

જૈનધર્મનો એક અન્ય સિદ્ધાન્ત પણ વિચારશીલ વિદ્વાનોત્તુ વધારે ધ્યાન ખેંચે છે તે એ કે ઇશ્વર જગત્નો કર્તા નથી વીતરાગ ઇશ્વર ન તો કોઈના ઉપર પ્રસન્ન થાય છે, ન કોઈના ઉપર નાપ્રસન્ન થાય છે, કારણ કે તેનામાં રાગ-દ્વેષનો સવથા અભાવ છે સત્સાર ચક્રથી નિર્લેપ પરમકૃતાર્થ ઇશ્વરને જગત્કર્તા થવાનું શું કારણ ? હજેક પ્રાણીના મુખ દુ ખો તેની કમમત્તા ઉપર આધાર રાખે છે સામાન્ય બુદ્ધિથી જ્યાં દુનિયા ઉપરની બધી વસ્તુઓ કોઈના બનાવ્યા વિના ઉત્પન્ન નથી થતી, ત્યારે જગત્ પણ કોઈએ બનાવ્યું હશે એમ કહેવાય છે એમ તે ખ્યાલ માત્ર છે, કારણ કે સવથા રાગ, દ્વેષ, ઇશ્વર આદિથી રહિત પરમાત્મા-ઇશ્વરને જગત્ બનાવવાનું કઈજ કારણ જોવાતું નથી અને તેવા ઇશ્વરને જગત્ના કર્તા માનવામાં અનેક દોષારોપ આવી શકે છે

હા, એક રીતે ઇશ્વર જગત્કર્તા બતાવી શકાય —

परमेश्वरयुक्तत्वाद् मत आत्मेव कर्त्तव्य ।

स च कर्त्तव्यं निनाप कर्त्तृवादा व्यवस्थित ॥

—શ્રીહરિભદ્રસૂરિ

સાવાથ - પરમૈશ્વર યુક્ત હોવાથી આત્મા એજ ઇશ્વર મનાય છે અને તેને કર્તા કહેવામાં દોષ નથી, કેમકે આત્મામાં કર્તૃવાદ (કર્તાપણ) રહેલ છે

માત્ર જૈનોજ ઇશ્વરને જગત્કર્તા માનતા નથી એમ નથી, પણ વૈદિક મતવાળાઓમાના ઘણાઓ ઇશ્વરને જગત્કર્તા માનતા નથી જુઓ વાયસ્પતિમિશ્ર રચિત માંખ્યતત્ત્વદૌમુદી પૃ ૫૭ કારિકા

સ્વાદ્વાદ.

પ્રમાણપૂર્વક જૈનશાસ્ત્રોમા એક સિદ્ધાન્ત એવો સાબીત કરવામા આવ્યો છે કે જેના સબધમા વિદ્વાનોને આશ્ચર્ય થયા વિના રહેતુ નથી એ સિદ્ધાન્ત છે સ્વાદ્વાદ. एकस्मिन् वस्तुनि सापेक्षरीत्या विरुद्धनानाधर्मस्वीकारो हि स्याद्व्याध । એક વસ્તુમા અપેક્ષાપૂર્વક વિરુદ્ધ જુદા જુદા ધર્મનો સ્વીકાર કરવો એનુ નામ સ્વાદ્વાદ છે જ્યારે મનુષ્ય કાઈ બોલે છે, ત્યારે તેમા તેના સિવાય બીજા વિષય સબન્ધિ સત્ય અવશ્ય રહે છે જેમકે ‘તે મારા ભાઈ છે,’ આમ જ્યારે હું બોલુ છું ત્યારે તે મારા ભાઈ છે, છતાં તે કોઈના પુત્ર પણ છે, કોઈનો કાકો પણ છે, કોઈનો મામો પણ છે પ્રત્યેક વસ્તુને અપેક્ષાથી નિત્યાનિત્ય રૂપે માનવી એટલે સર્વ પદાર્થો ઉત્પાદ, વિનાશ અને સ્થાયી સ્વભાવવાળા છે તેમ કરે છે વસ્તુ માત્રમા સામાન્યધર્મ અને વિશેષધર્મ રહેલા છે મતલબ કે એકજ વસ્તુમા સાપેક્ષથી અનેક ધર્મોની વિધમાનતા સ્વીકારવી તેનુ નામ સ્વાદ્વાદ છે જરા વિશાળ દષ્ટિથી દર્શન શાસ્ત્રો જોનાર સારી પેઠે સમજી શકે છે કે—દરેક દર્શનકારને એક અથવા બીજી રીતે સ્વાદ્વાદ સ્વીકારવોજ પડ્યો છે

સમયના અભાવે માત્ર દુઃકાણુમાજ દરેક વિષયની રૂપરેખા તમારી આગળ ઉપસ્થિત કરૂં છું

જૈનસાહિત્ય

હવે જૈનસાહિત્ય મળધી જગ દરિયાત કરીએ

જનસાહિત્ય વિપુલ, વિસ્તીર્ણ અને સમૃદ્ધ છે એવો કોઈ પણ વિષય નથી જેના ઉપર રચાયેલા અનેક ગ્રંથો જૈન સાહિત્યમા ન મળી આવે, એટલું જ નહીં પરંતુ તે વિષયોની અર્થા ધણી ઉત્તમ ગીતે ઉત્તમોત્તમ અને વિઠંત્તાપૂર્ણ દ્રષ્ટિથી જ રચેલી છે

જૈનદર્શનમા પ્રધાન ૪૫ શાસ્ત્રો છે, જે દસઠ્ઠાત અથવા આગમના નામથી જોળખાય છે તેમા ૧૧ અંગ, ૧૨ ઉપાંગ, ૬ છેદ, ૪ મૂળસૂત્ર, ૧૦ પચન્ના અને ૨ અવાતર સૂત્રો, આવે છે

પ્રાચીન સમયમા શાસ્ત્ર લખવા-લખાવવાનો રિવાજ નહોતો. સાધુઓ પરપરાથી આવેલ જ્ઞાનને મુખપાઠે રાખતા જેમ જેમ સમય જતો ગયો તેમ તેમ તેને પુસ્તકરૂપે કરવાની ફરજ પડી આગમમા જે જોધ છે તે મહાવીરસ્વામીના જીવન, કથન અને ઉપદેશનો સાર છે આ આખું જૈનસાહિત્ય દ્રવ્યાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ, ધમકથાનુયોગ અને ચરણકરણાનુયોગ એ ચાર વિભાગોમા વહેવારેલું છે

ગણિત સળધી ચંદ્રપ્રસન્નિ, સૂર્યપ્રસન્નિ અને લોકપ્રકા-
શાદિત્રયો એટલા અપૂર્વ છે કે તેમા સૂર્ય, ચંદ્ર, તારામંડળ,
અસંખ્ય દ્વીપ, સમુદ્રો, સ્વર્ગલોક, નારદી વગેરેની પુષ્કળ
હકીકતો મળી આવે છે

હીરસોભાગ્ય, વિજયપ્રશન્નિ, ધર્મશર્માક્રિયુદય, હમ્મીર મહા-
કાવ્ય, પાર્શ્વક્રિયુદયકાવ્ય, યશસ્તિલક ચંપૂ વગેરે કાવ્યો, સન્મતિ
તક, સ્વાદ્વાદરત્નાકર, અનેકાન્તજયપતાકા વગેરે ન્યાયશ્રયો,
યોગબિન્દુ, યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય વગેરે યોગશ્રયો, જ્ઞાનમાર,
અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મકટપદ્ધત્તમ વગેરે આધ્યાત્મિક શ્રયો,
સિદ્ધહેમચંદ્ર વગેરે વ્યાકરણશ્રયો આજ પણ સુપ્રસિદ્ધ છે
પ્રાકૃતસાહિત્યનું ઉચ્ચામા ઉચ્ચ સાહિત્ય જૈનસાહિત્યમાજ છે
જૈનન્યાય, જૈન તત્ત્વજ્ઞાન, જૈનનીતિ અને અન્યાન્ય વિષયોના
ગદ્ય-પદ્યના અનેક ઉત્તમોત્તમ શ્રયો જૈનસાહિત્યમા જ્યાં પડ્યા છે

વ્યાકરણ અને કથા સાહિત્ય તો જૈન સાહિત્યમા અદ્વિતીય
છે જૈનસ્તોત્રો, સ્તુતિઓ, જુની ગુજરાતી ભાષાના રાસાઓ
વગેરે અનેક દિશામા જૈનસાહિત્ય ફેલાયેલું છે જૈનસાહિત્ય
માટે પ્રો. જોહન્સ હર્ટલ લખે છે કે - They (Jains) are the
creators of very extensive popular literature

અર્થાત્—જૈનો, ઘણા વિશાળ લોકલોગ્ય સાહિત્યના સર
જનહાર છે

પ્રાકૃત, સસ્કૃત, ગુજરાતી, હિન્દી અને તામીલ ભાષામા
પણ જૈનસાહિત્ય પુષ્કળ લખાયેલું છે

શ્રીમદ્ મિદ્ધમેનદિવાકર, શ્રીમદ્ હરિલક્ષ્મી, શ્રીમદ્ હેમ-
ચંદ્રાચાર્ય, ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી, ઉપાધ્યાય વિનયવિજયજી

આવા અનેક જૈન આચાર્યોએ જૈનસાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવવામાં પોતાના જીવનો વ્યતીત કર્યા છે

છેલ્લા ૨૫-૩૦ વર્ષથી ત્યારથી જૈનસાહિત્ય વિશેષ પ્રચારમાં આવવા લાગ્યું છે ત્યારથી ઇંગ્લાડ, જર્મની, ફ્રાન્સ, ઇટલી અને ચીનમાં જૈન સાહિત્યનો ખૂબ પ્રચાર થઈ રહ્યો છે આજે તો સ્વર્ગસ્થ ગુરૂદેવ જૈનાચાર્ય શ્રીમદ્ વિજયધર્મચૂરિજી મહારાજના મહાન્ કાર્યથી અનેક વિદ્વાનો દેશ-દેશમાં જૈન સાહિત્યનો અભ્યાસ ને પ્રચાર કરી રહ્યા છે

મારો દૃઢ અભિપ્રાય છે કે જેમ જેમ જૈનસાહિત્ય વધારે પ્રમાણમાં વચારે ને તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ તેનો અભ્યાસ થશે, તેમ તેમ તેમાંથી મીઠી સુગંધી જગતના રગમ ઢપમાં ફેલાશે ને તેનાથી જગતમાં વાસ્તવિક અહિ સાધર્મનો પ્રચાર થશે

જૈન ઇતિહાસ-કલા

જૈન તેમજ અજૈન વિદ્વાનોનું ધ્યાન જૈન ઇતિહાસ તરફ હજી એટલું નથી આકર્ષાયું જેટલું આકર્ષાવું જોઈએ ગુજરાતના ઇતિહાસનું મૂળ જૈન ઇતિહાસમાં છે જૈનોએ ગુજરાતનો ઇતિહાસ સલાળી રાખ્યો. જો એમ કહીએ તો ખોટું નથી અનેક પ્રાચીન શિલાલેખો, પટ્ટકો, મૂર્તિઓ, ચથો, સિક્કાઓ અને વીર્યસ્થાનોમાં જૈન ઇતિહાસના સ્મરણો મળી આવે છે જૈનરાજ ખારવેલની ગુફાઓ, આણુ ઉપરનું અભયળીજયું કોતરકામ, શત્રુજયપર્વત ઉપરના મંદિરો, જૈનોનું સ્થાપત્ય

શિષ્યકળા મળધમા શ્રેષ્ઠતા હોવાના પ્રમાણો રજુ કરે છે જૈન રાજાઓ અને મંત્રીઓ પણ અનેક થઈ ગયા છે

સ પ્રતિ, શ્રેણિક, કોણિક, કુમારપાળ વિગેરે તેમજ અનેક રાજ્ય વહિવટો કરનાર વસ્તુપાલ, તેજપાલ, જામાશાહ, મુજલ, આપાશાહ વિગેરે વિગેરે મંત્રીઓ આજ પણ જૈન ઇતિહાસના રંગમંડપમા અપૂર્વ ભાગ ભજવી રહ્યા છે

અહિ સા.

‘ અહિ સા ’ એ જૈનધર્મનો જગતને આદ્યુત સંદેશ છે જગતના સર્વ ધર્મોમા અહિ મા વિષે જરૂર કંઈ ને કંઈ ઉલ્લેખ છે, પણ જૈનધર્મે જે અહિ મા ધર્મ બતાવ્યો છે તેવો બીજા ધર્મોમા નહિ હોય—નથીજ ભારતીય કેટલાક કહેવાતા વિદ્વાનોનો આશ્ચર્ય છે કે અહિ સાધર્મે ભારતવર્ષની વીરતાનો નાશ કર્યો છે લોકોમા શૂરવીરતાને બદલે બાયલાપણુ, બીકણુપણુ, આળસુ છે, તે વાત સત્ય નથી અહિ સાધર્મ પાળનારાઓએ સુધો કર્યા છે, લડાઈઓ કરી છે અને રાજ્યો ચલાવ્યા છે અહિ સામા જે આત્મશક્તિ, જે સયમ, જે વિશ્વપ્રેમ છે, તે બીજા કશામા નથી અહિ સા સબધી ઉપર્યુક્ત આદ્યોષો તે જ લોકો કરે છે કે જેઓ જૈનદર્શનમા પ્રતિપાદિત સાધુધર્મ અને ગ્રહસ્થધર્મને બણવા પામ્યા નથી આ બે ધર્મોની જુદાઈ સમજનાર એવો આદ્યોષ કદી કરી શકેજ નહિ

ભારતગૌરવ લોકમાન્ય તિલકે પોતાના આખ્યાનમા

સ્થળે કહ્યું છે કે અહિંસા પરમો ધર્મ એ ઉદાર સિદ્ધાંતે બ્રાહ્મણ ધર્મ પર ચિરસ્મરણીય છાપ મારી છે અર્થાત્ યજ્ઞયાગાદિમા પશુહિંસા થતી હતી તે આજકાલ નથી થતી, એ જૈનધર્મેજ એક મોટી છાપ બ્રાહ્મણ ધર્મ પર મારી છે ઘોર હિંસાનું પાતક બ્રાહ્મણ ધર્મથી વિદાય કરવાનું એમ જનધર્મના હિસ્સા માજ છે

નોવેલ્યન વિદ્વાન ડૉ સ્ટીનકોનો પણ કહે છે કે—

“ આજ પણ આહિંસાની શક્તિ પૂર્ણપણે જાગૃત છે જ્યાં કે જા ભારતીય વિચારો યા ભારતીય મન્યતાએ પ્રવેશ કર્યો છે, ત્યાં મદેવ ભારતનો આજ મદેશ રહ્યો છે આ તે મસાજ પ્રતિ ભારતનો ગગનભેદી સદેગ છે અને આશા છે, અને માગે એ વિશ્વાસ છે કે પિતૃભૂમિ ભારતના ભાવી ભાગ્યમા ગમે તે થાયો પણ ભારતનામીઓનો આ સિદ્ધાંત સદૈવ અખંડ ગહેશે ”

ઉપસહાર

સત્જનો,

જૈનધર્મ દયા-અહિંસા માગતરફ જગતને આકર્ષે છે જૈનોએજ બ્રાહ્મણોને અહિંસક બનાવ્યા છે, યજ્ઞયાગાદિમા થતી હિંસાનો જે નાશ થયો છે તે જૈનધર્મના પ્રતાપેજ

ગુજરાતને અહિંસાનું કેન્દ્ર બનાવવામાં પણ જૈનધર્મનું મુખ્ય કાગળ છે

મહાધર્મોમા જૈનધર્મની વિશેષતા અહિંસામા છે આ મુખવિલાસ ને પ્રવૃત્તિની દુનિયામા જૈનસૂત્રો ને સિદ્ધાંતો નિવૃત્તિમાર્ગ અને ત્યાગમાર્ગ તરફ દોરે તે કેમ પોષાય એમ ઘણાઓને લાગતું હશે, પરંતુ અતે તેજ માર્ગ બધાને લેવાની ફરજ પડશે

જૈનમાધુઓના આચાર દુનિયાભરમા પ્રશસનીય ગણાય છે તેઓ આર્યાવર્તના પ્રાચીન સાધુ આચારને આજે પણ પાળી રહ્યા છે જ્યારે આ વીસમી સદીમા અનેક સાધુઓએ સાધુતા છોડીને જરૂરી મગવડો એશ-આશમના સાધનો સેવવા માડ્યા છે સજ્જનો !

આપ મૌએ માફ બ્યાખ્યાન આટલો વખત સાંભળવા જે ધીંગતા અને શાન્તિ જાળવી રાખી છે, તે બદલ હું અત-કરણથી આપને ધન્યવાદ આપુ છું, અને સાથે સાથે એટલો અનુરોધ કરું છું કે સામાન્ય ધર્મોમા કયાય પણ લેદ નથી.

એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે—

Eternal truth is one but it is refleted in the minds of the singers

દરેક તત્ત્વજ્ઞાન તુલનાત્મક દષ્ટિએ જોવામા આવે અને વિચારવામા આવે તો ઘણાખરા મતભેદો તો તુરતમાજ મરી જવા પામે તેમ છે

ભારતના ધાર્મિક ઉત્થાન માટે ભારતીય લોકોએ ધાર્મિક કલેશોને ફર કરવા જોઈએ છે અને ત્યારેજ આપણી એકતા જળાતને અનેરા ચમત્કાર જતાવશે, એમ મારો નમ્મ પરન્તુ દૃઢ વિશ્વાસ છે પ્રાન્તે જૈન ધર્મ, કે જે યૂનિવર્સલ-દુનિયાનો ધર્મ છે અને તેજ પ્રમાણે દુનિયા તેને અપનાવે, આજી ઈશ્વરી માફ વકતવ્ય અહિજ સમાપ્ત કરે છુ હુ જિનવરમ્ ।

આચાર્ય વિજયેન્દ્રશ્રિ.

કલકત્તામાં ભરાયેલા ઇન્ડિયન ફિલોસોફીકલ
કોંગ્રેસમાં ઇતિહાસતત્ત્વમહોદધિ જૈનાચાર્ય

શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિ મહારાજ

ના

જૈનતત્ત્વજ્ઞાન

ઉપર વચ્ચાયેલો નિબંધ

ઉપક્રમ—

ભારતવર્ષનો જુનામાં જુનો ઇતિહાસ પણ એ વાતનું
પ્રતિપાદન કરે છે કે—અહિં એવા ઉચ્ચકોટીના તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો
હતા, જેની ઇરાવરી જાગ્યેજ ધીમે કોઈ દેશ કરી શકતો
ભારતવર્ષના દર્શનોમાં એટલું ઉડું રહસ્ય મમાયેલું છે કે,
જેનો તલસ્પર્શ કરવામાં આજ કોઈપણ વિદ્વાન્ સક્ષમતા
મેળવી શકતો નથી કમનસીબ ભારતવર્ષ આજ ઇતરદેશના
તત્ત્વજ્ઞો તરફ તાકી રહ્યો છે અને વાતની વાતમાં ઇતર દેશના
તત્ત્વજ્ઞોના પ્રમાણે આપવાને આપણે હરવખત તૈયાર રહીએ
છીએ મારા નમ્ર મત પ્રમાણે આપણે ભારતવર્ષના દર્શનો

ઉપર જ હજી ઘણો વિચાર કરવાનો રહે છે અને હું ધારું
હું કે કોઈ પણ વિદ્વાન દાર્શનિક રહસ્યોને જાણવામાં જેટલો
ઉડા ઉતરતો જશે, તેટલો જ તેમથી અપૂર્વ સાર ખેંચી
શકશે અને તે દ્વારા જાસ્તવ્યમાં ઠઈ નવો ને નવોજ
પ્રકાશ પાડતો રહેશે

આવી રીતે જાસ્તવ્યના વિદ્વાનોને એક-બીજાના દાર્શ-
નિક તરવો અનાયામે જાણવાના મળે, અને માટે કલકત્તાના
ફિલોસોફિકલ સોસાયટીએ આવી કોમેસ જોલાવવાની જે ચો
જન્ય ઉભી કરી છે, તેને માટે તે સોસાયટીને ધન્યવાદ.
આપી હું મારા મૂળ વિષય ઉપર આવીશ

પ્રાચીનતા

જૈનદર્શન એ જાસ્તવ્યના આસ્તિક છે દર્શનો પૈકીનું
એક છે, અને તે ધર્મ અથવા દર્શન એક પ્રાચીનમાં પ્રાચીન
છે એ વાત ખરી છે કે ત્યાં સુધી જૈનધર્મના ધર્મો (વદ્ધા
નોના હાથમાં નહોતા આવ્યા ત્યાં સુધી જૈનતત્ત્વજ્ઞાન લોકો
ના જાણવામાં નહોતું આવ્યું, ત્યાં સુધી જૈનધર્મ એ બૌદ્ધ
ધર્મની શાખા છે, જૈનદર્શન એક નાસ્તિક દર્શન છે, જૈન
ધર્મ અનીશ્વરવાદી ધર્મ છે ઇત્યાદિ નાના પ્રકારની કટપ-
નાઓ લોકોએ કરી, પરંતુ છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી જેમ જેમ
જૈનસાહિત્ય લોકોના હાથમાં આવતું ગયું, જૈનધર્મના ઉડા
તરવો લોકોના જાણવામાં આવ્યા અને બીજી તરફથી ઇતિ-
હાસની કસોટીમાં જૈનધર્મની પ્રાચીનતાના અનેક પ્રમાણો
મળવા લાગ્યા તેમ તેમ વિદ્વાનો પોતાના મતો ફેરવવા

લાગ્યા જૈનધર્મને અર્વાચીન માનનારાઓના જોવામા આવ્યું કે-વેદ જેવા પ્રાચીનમા પ્રાચીન મહામાન્ય ઐથોમા જ્યારે જૈનતીર્થ કરોના નામો આવે છે, લાગવત જેવા ઐતિહાસિક અથમા ઋષલદેવ જેવા જૈનતીર્થ કરનો ઉલ્લેખ આવે છે કે, જે ઋષલદેવને થયે કરોડો વષ માનવામા આવે છે ત્યારે જૈનધર્મ ઘણા જૂના કાળનો-વેદના સમયથી પણ પહેલાનો- છે, એમ માનવામા 'હા' 'ના' કાની શાની હોઈ શકે ?

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોમા મોટે ભાગે બૌદ્ધધર્મની શાખા તરીકે જનધર્મ મનાતો, પરંતુ બૌદ્ધોના પિટક ઐથોમા-મહાવગ્ગ અને મહાપરિનિવ્વાણ આદિમા જનધર્મ અને મહાવીરના સળ-ધમા મળેલી હકીકતો તેમજ બીજા કેટલાક પ્રમાણોથી હવે વિદ્વાનોને સ્પષ્ટ જાહેર કરવું પડ્યું છે કે 'જૈનધર્મ એક પ્રાચીન અને સ્વતંત્ર ધર્મ છે.'

જર્મનીના સુપ્રસિદ્ધ ડૉ. હર્મન જેકોબી સ્પષ્ટ કહે છે-

' I have come to conclusion that Jain religion is an extremely ancient religion independent of other faiths. It is of great importance in studying the ancient philosophy and religions doctrines of India

અર્થાત્-હું નિષ્ણય ઉપર આવી ગયો છું કે " જૈનધર્મ અત્યંત પ્રાચીન અને અન્ય ધર્મોથી પૃથક્ એક સ્વતંત્ર ધર્મ છે એટલા માટે હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાન અને ધાર્મિક જીવન જાણવા માટે તે અત્યંત ઉપયોગી છે "

જૈનધર્મની પ્રાચીનતાના સળધમા મારે આ પ્રસંગે એટલા માટે આટલો ઉન્મેષ કરવો પડ્યો છે કે ભારતવર્ષના પ્રાચીન દર્શનોમા જ એક એવું વિશેષ તત્ત્વ રહેલું છે કે જે આધુનિક વિચારકોની વિચારમુદ્રિમા નથી જોવાતું અને તેટલા માટે મારે એ અનુમેધ અસ્થાને નહિ જ લેખાય કે- ભારતવર્ષના જ નહિ, દુનિયાના વિદ્વાનોએ જૈનદર્શનમા બતાવેલ તત્ત્વજ્ઞાનનો પણ ખાસ અભ્યાસ કરવો જોઈએ

જૈનતત્ત્વજ્ઞાન

સજ્જનો ! હું આ પ્રસંગે એ બતાવવાની તક લઉં છું કે- જૈનતત્ત્વજ્ઞાન એક એવું તત્ત્વજ્ઞાન છે, જેમાથી કોઈ પણ શોધનારને નવી ને નવી વસ્તુઓ જ પ્રાપ્ત થાય છે આ તત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટતાના સળધમા માત્ર હું એટલું જ કહીશ કે જૈનોની એવી માન્યતા છે-અને જૈન સિદ્ધાંતોથી પ્રતિપાદિત છે કે-જૈન ધર્મનું જે કંઈ તત્ત્વજ્ઞાન છે, તે તેના તીર્થંકરોએ પ્રકાશિત કરેલું છે અને તે તીર્થંકરો તે તત્ત્વજ્ઞાનનો ત્યારે જ પ્રકાશ કરે છે કે જ્યારે તેઓને કેવલ્ય-કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, 'કેવલજ્ઞાન' એટલે ભૂત, જવિખ્ય અને વર્તમાન ત્રણે કાળનું લોકલોકના તમામ પદાર્થોનું યથાસ્થિત જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવે તે એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી જે તત્ત્વનો પ્રકાશ કરવામા આવે, તેમા અસત્યની માન્યતા લેશ પણ ન રહેવા પામે, એ દેખીતી વાત છે અને તેનું જ કારણ છે કે જે જે વિદ્વાનો જૈનતત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરી રહ્યા છે, તે તે વિદ્વાનો સુદ્ધ કે જે જૈનતત્ત્વજ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટતા સ્વીકારી રહ્યા છે એટલું જ નહિ પરંતુ વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આ તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરનારા તે

તેના ઉપર ચોર જ મુઘ થઈ રહ્યા છે આ સબધી ઇટાલી-
યન વિદ્વાન્ ઠા એલ. પી ટેસીટોગીએ કહ્યું કે—

“જૈનદર્શન ઘણીજ ઉચી પકિતનું છે એના મુખ્ય તરવો
વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના આધાર ઉપર રચાયેલા છે એવું માફ અનુ-
માનજ નહિ પણ પૂર્ણ અનુભવ છે જેમ જેમ પદાર્થવિજ્ઞાન
આગળ વધતું જાય છે, તેમ તેમ જૈનધર્મના મિદ્ધાન્તો સિદ્ધ
થતા જાય છે”

આવા ઉત્તમ જૈનતત્ત્વજ્ઞાન સબધી હું એક નાનકડા
નિબંધમા શુ લખી શકું ? એનો ખ્યાલ આપ સૌ સ્વાભાવિક
રીતે કરી શકો તેમ છો અને તેથી જૈનધર્મમા પ્રકાશિત
કરેલા ઘણા અને વધારે ઉંડા ઉતારેલા તરવોનું વિવેચન ન
કરતા સંક્ષેપમા સ્પૂલ સ્પૂલ તરવો સબધી જ અહિં થોડો
ઉલ્લેખ કરીશ

ઈશ્વર.

આ પ્રસંગે મૌથી પહેલા જૈનોની ઈશ્વર સબધી માન્ય-
તાનો ઉલ્લેખ કરીશ

ઈશ્વરનું લક્ષણ કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચન્દ્રાચાર્યે પોતાના
યોગશાસ્ત્રમા આ પ્રમાણે જતાંચુ છે —

“ સર્વજ્ઞા જિતરાગાદિદોષલોભ્યપ્રવિત્ત ।

યથાસ્થિતાર્યસાદી ચ દેરોર્ઽર્દન્ પરમેશ્વર ” ॥

અર્થાત્-સર્વજ્ઞ, રાગ-દ્વેષાદિ દોષોને છૂતનાર, ત્રૈલોક્યના

પૂજિત અને યથામિત-મત્ય અથને કોનાર તેજ દેવ અહીં
કે પરમેશ્વર છે

આવીજ રીતે હિન્દુમુનિઓ મહાદેવ અષ્ટકમા પદ્ય
કહ્યું છે

યસ્ય સર્જેતાનો રાગો નામયદ સર્વથા ।
ન ચ દેવાઽપિ સર્ગેષુ ગમેષ્વનદયાનજ ॥
ન ચ મોહોઽપિ મગ્ગાન લાદનોઽપ્યવૃત્તદ્ ।
ત્રિલોકશ્યાતમદિમા મહાદય સ ઉચ્યત ॥
યો ધીતરાગ મયગો ચ જ્ઞાનમુગ્ધશ્ચ ।
તિષ્ઠકર્મજ્ઞાતોત સર્વથા નિષ્કલમ્તયા ॥
ય પ્રમ્ય સર્વદયાના યો ધ્યેય સર્વદહિતાન્ ।
ય છન્દા મર્ચનીર્તિના મહાદય મ ઉચ્યતે ॥

ઉપર્યુક્ત લક્ષણોથી સ્પષ્ટ માત્રમ પડે છે કે જેઓ ગગ,
દેવ, મોહથી રહિત છે, ત્રિલોકીમા જેમનો મહિમા પ્રસિદ્ધ છે,
જેઓ વીતગગ છે, સર્વજ છે શાશ્વત મુખના માલીક છે, તમામ
પ્રકારના કર્મોથી રહિત છે, સર્વથા કલારહિત છે, સર્વ દેવોના
પૂજ્ય છે, સર્વ શરીરધારિઓના ધ્યેય છે, અને જેઓ સમસ્ત
નીતિનો માર્ગ બતાવનાર છે, તેજ મહાદેવ-ધર્મશર છે

ધ્યાનમા રાખવું લેઈએ કે ધર્મશરને નીતિના માર્ગે તે અપે
ક્ષાએ કહેવામા આવેલ છે કે જ્યાં તેઓ શરીરધારી અથ
સ્થામા જગતના કલ્યાણનો માર્ગ બતાવી રહ્યા હતા શરીર
હટ્યા પછી-મુક્તિમા ગયા પછી-તેમનામા કોઈ પણ જાતનું
કર્તવ્ય રહેતું નથી, એ વાત હમણાજ કહેવાશે

સમેપથી કહેવામાં આવે તો પરિશીળસફલકમાં કશ્વર
અર્થાત્ જેના સમસ્ત કર્મો ક્ષય થયા છે, તેનું નામ ઈશ્વર છે.

જે આત્માઓ આત્મસ્વરૂપનો વિકાસ કરતા ક્રમ તા પરમાત્મ-
સ્થિતિએ પહોંચે છે, તે બધાએ ઈશ્વર કહેવાય છે ઈશ્વર કોઈ
એક જ વ્યક્તિ છે, એવું જૈનસિદ્ધાન્તનું મન્તવ્ય નથી કોઈ
પણ આત્મા કર્મોના ક્ષય કરી પરમાત્મા બની શકે છે હા,
પરમાત્મસ્થિતિએ પહોંચેલા એ બધાએ સિદ્ધો, પરસ્પર એકા
મર અને અત્યન્ત સમુક્ત હોવાથી, મમુક્ષયરૂપે તેઓનો
'એકે ઈશ્વર' તરીકે કથયિત્ત્વ વ્યવહાર કરીએ, તો તેમાં કંઈ
ખોટું નથી, પરન્તુ જગતનો કોઈ પણ આત્મા ઈશ્વર ન થઈ
શકે-પરમાત્મસ્વરૂપને ન પ્રાપ્ત કરી શકે, એમ જૈનસિદ્ધાન્ત
પ્રતિપાદન નથી કરતો.

આ પ્રશ્નને 'આત્મા' 'પરમાત્મા' શી રીતે થઈ શકે
છે? 'પરમાત્મસ્થિતિ'એ પહોંચેલા આત્મા કયા રહે છે? ઇત્યાદિ
વિવેચન કરવા જેવું છે, પરન્તુ તેમ કરવા જતા નિબંધનું
કહેવર વધી જવાના બચથી એ બાબતને પડતી મૂંઝી ઇશ્વરના
સબધમાં જૈનોની ખામ ખામ બે માન્યતાઓ તરફ આપ
સૌનું ધ્યાન બેચીશ.

પહેલી બાબત એ છે કે ઈશ્વર અવતારને ધારણ
કરતા નથી અને એ વાત તો સ્પષ્ટ સમજાય તેવી છે કે
જે આત્માઓ સકલ કર્મોના ક્ષય કરી સિદ્ધ થાય છે-સસા-
રથી મુક્ત થાય છે, તેઓને પુનઃ સસારમાં અવતાર લેવાનું
કંઈ કારણ રહેતું જ નથી જન્મ-મરણોને ધારણ

એ કર્મપરિણામ છે અને મુક્તાવસ્થામાં એ કર્મનું નથી—
નિશાન પણ રહેતું નથી જ્યાં 'કર્મ' રૂપ કારણનોજ
અભાવ છે, તો પછી 'જન્મ ધારણ કરવા' રૂપ કાર્યની
ઉત્પત્તિ હોઈજ કેમ શકે ? કારણ કે—

“ દગ્ને વીજે વધાઽત્યત્ત પ્રાદુર્ભવતિ નાદુરુદ્ધ ।

કર્મવીજે તથા દગ્ને ન રોદ્ધતિ મવાદુરુદ્ધ ॥ ”

ખીજ અત્યન્ત બળી ગયા પછી અકુર ઉત્પન્ન થતો નથી,
તેવી રીતે કર્મરૂપી ખીજ સર્વથા બળી ગયા પછી સ સારરૂપી
અકુરો ઉત્પન્ન થતો નથી

વળી મુક્તાવસ્થામાં નવીન કર્મજનનનું પણ કારણ નથી
રહેતું, કારણ કે કર્મ એ એક જડ પદાર્થ છે તેના પરમાણુ
ત્યાજ લાગે છે, જ્યાં રાગ-દ્વેષની ચીકાશ હોય ॥ અને
મુક્તાવસ્થામાં પરમાત્મસ્થિતિએ પહોંચેલા આત્માઓને રાગ-
દ્વેષની ચીકાશનો સ્પર્શમાત્ર પણ નથી હોતો અત એવ
મુક્તાવસ્થામાં નવીન કર્મજનનનો પણ અભાવ છે, અને
કર્મજનનના અભાવના કારણે તે મુક્તાત્માઓ પુનઃ સ સારમાં
આવતા નથી

ખીજ બાબત છે ઈશ્વરકર્તૃત્વ સબધી જૈનદશનમાં
ઈશ્વરકર્તૃત્વનો અભાવ માનવામાં આવ્યો છે અર્થાત્ ‘ઈશ્વર
રને જગતના કર્તા માનનામાં આવતા નથી’

સામાન્ય દૃષ્ટિથી દેખવામાં આવે તો જગતના દૃશ્યમાન
તમામ પદાર્થો કોઈ ને કોઈ દ્વારા બનેલા અવશ્ય દેખાય છે,

તે પછી જગત જેવી વસ્તુ કોઈના બનાવ્યા સિવાય બની
છે, અને તે નિયમિત રીતે ચોતાનો વ્યવહાર ચલાવી રહી
હોય, એ કેમ સંભવી શકે ? એ શ્રદ્ધા જનતાને અવશ્ય ધાય છે

પરંતુ વિચાર કરવાની વાત તો એ છે કે આપણે ઈશ્વર-
સ્તુ જે સ્વરૂપ માનીએ છીએ-જે જે ગુણોથી યુક્ત ઈશ્વરને
ઓળખાવીએ છીએ, એની સાથે ઈશ્વરનું 'કર્તૃત્વ' કયા સુધી
બધેલું છે ? એનો પણ વિચાર કરવો ઘટે છે

તમામ દર્શનકારો ઈશ્વરના જે વિશેષણો બતાવે છે, તેમાં
રાગ-દ્વેષ રહિત, સચ્ચિદાનન્દમય અમોહી, અચ્છેદી, અભેદી,
અનાહારી, અકષાયી-આદિ વિશેષણો યુક્ત સ્વીકારે છે આ
વિશેષણો યુક્ત ઈશ્વર જગતના કર્તા કેમ હોઈ શકે ? પહેલી
બાબત એ છે કે ઈશ્વર અશરીરી કે અશરીરી ઈશ્વર કોઈ
પણ ચીજના કર્તા હોઈ જ કેમ શકે ? કદાચ ઈચ્છાથી કહેવામાં
આવે તો ઈચ્છા તો રાગાધીન છે, ત્યારે ઈશ્વરને રાગ દ્વેષનો
તો સર્વથા અભાવજ્ઞ માનવામાં આવ્યો છે અને જો ઈશ્વરમાં
પણ રાગ-દ્વેષ-ઈચ્છા-રતિ-અરતિ-આદિ દુર્ગુણો માનવામાં
આવે તો ઈશ્વરજ્ઞ શાનો ?

વળી ઈશ્વરને જો જગતના કર્તા માનવામાં આવે તો
જગતની આદિ કરશે અને જો જગત આદિ છે તો પછી
ત્યારે જગત નહિ બન્યું હતું ત્યારે શું હતું ? કહેવામાં
આવે કે એકલો ઈશ્વર હતો, પરંતુ એકલા 'ઈશ્વર' નો
વ્યવહારજ 'વદતો વ્યાધાત' જેવો છે 'ઈશ્વર' શબ્દ,
બીજા કોઈ શબ્દની અપેક્ષા જરૂર રાખે ■ 'ઈશ્વર' તો

‘ઇશ્વર’ કોનો ? કહેવું જ ભેદજો કે ‘સસાર’ ની અપેક્ષાએ ‘ઇશ્વર’ ‘સસાર’ છે તો ઇશ્વર છે અને ‘ઇશ્વર’ છે તો ‘સસાર’ છે જન્ને શબ્દો સાપેક્ષ છે અને તેથી ક્રુતરા એ માનવુ આવશ્યક છે કે જગત્ અને ઇશ્વર જન્ને અનાદિ છે એની કોઈ આદિ નથી અનાદિ કાળથી આ વ્યવહાર ચાલ્યો આવે છે આ વિષયમા જૈનદર્શનમા સમ્મતિતર્ક મ્યાદ્વાદરત્નાકર, અનેકાન્તાયપતાકા, રત્નાકરાયતારિકા, સ્યાદાદમ્ચરો આદિ અનેક શ્રવેમા તેનુ વિસ્તારથી સ્પષ્ટીકરણ કરેલુ છે, વિદ્વાનોને તે ભેવાની જાણમણુ કરૂં છું

કર્મ—

ઉપર ઇશ્વરના વિવેચનમા કર્મનો ઉદ્દેશ કરવામા આવ્યો છે, કે જે કર્મનો સર્વથા ક્ષય થવાથી કોઈ પણ આત્મા ઇશ્વર વધ શકે છે આ ‘કર્મ’ શી વસ્તુ છે, એ જાણેપમા જતાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ

‘જીવ’ કે ‘આત્મા’ એ નાનમય અર્પી પદાર્થ છે તેને વળગી રહેલ સૂક્ષ્મ મલાવરણુ તેને કર્મ કહેવામા આવે છે ‘કર્મ’ એ જડ પદાર્થ ટે-પૌદ્ગલિક છે કર્મના પરમાણુઓને કર્મના ‘દળ’ કે ‘દળિયા’ કહેવામા આવે છે આત્મા ઉપર રહેલી રાગ-દ્વેષર્પી ચિકાશના કારણે આ કર્મના પરમાણુઓ આત્માને વળગે છે આ મળાવરણુ-કર્મ જીવને અનાદિ કાળથી વળગેલ છે તેમાવી કોઈ છૂટા પડે છે, કોઈ નવા વળગે ટે એમ ક્રિયા વચ્ચે કરે છે આવી રીતે લાગતા કર્મના જૈનશાસ્ત્રકારોએ મુખ્ય બે ભેદો જતાવ્યા છે

૧ ધાતિકર્મ અને ૨ અધાતિકર્મ જે કર્મો છવ ઉપર ઘણીને આત્માના મુખ્ય સ્વાભાવિક ગુણોનો ઘાત કરે તે ધાતિકર્મ છે અને જે કર્મના પરમાણુઓ આત્માના મુખ્ય ગુણોને દુકથાન પહોચાડતા નથી તે અધાતિકર્મો છે, આ ધાતિ અને અધાતિ બંનેના ચાર-ચાર ભેદો છે એટલે કર્મના મુખ્ય આઠ ભેદો બતાવવામા આવ્યા છે

૧ જ્ઞાનાવરણીય—જેને આખ ઉપર બાધેલા પાટાની ઉપમા આપવામા આવી છે અર્થાત્ આખે પાટો બાધેલો માણસ જેમ કોઈ પદાર્થ જોઈ શકતો નથી તેવી રીતે જેને ‘જ્ઞાનાવરણીય’ ક્રમ ક્રમી પડેલો આત્માની ઉપર આચ્છાદિત થયેલો છે, તેનું જ્ઞાન ઠકાયેલું રહે છે

૨ દશનાવરણીય—આને દરવાનની ઉપમા આપવામા આવી છે રાજાની મુલાકાત કરાવવામા જેમ દરવાન વિઘ્નભૂત થાય છે, તેમ આ કર્મ વસ્તુતત્ત્વને જોવામા બાધક થાય છે

૩ મોહનીય—આ કર્મ મદિરા સમાન છે મદિગથી બેજાન થયેલો માણસ જાન ભૂતી ચદા લદા બકે છે, તેમ મોહથી મસ્ત બનેલ માણસ ક્ષત્રવ્યાકર્તવ્યને સમજી શકતો નથી

૪ અતરાય—આ રાજાના જ હાડી જેવું છે રાજાની ઇચ્છા દાન કરવાની હોય, પણ જ હાડી બહાના કાઢી દાન ન દેવા દે, તેમ આ કર્મ શુભ કાર્યોમા વિઘ્નભૂત થાય છે

૫ વેદનીય—મનુષ્ય સુખ-દુઃખનો જે અનુભવ કરે છે, તે

આ ક્રમના પરિણામે મુખ એ જ્ઞાતાવેદનીય કર્મનું પરિણામ છે, અને દુષ્ણ એ અજ્ઞાતાવેદનીય કર્મનું

૬ આયુષ્યકર્મ—જીવનને દેશી રાખનાર કર્મ એ આયુષ્ય કર્મ છે દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નારદીતુ આયુષ્ય પ્રાપ્ત થવું એ આ કર્મનું ફળ છે

૭ નામકર્મ—સારી ગતિ, સાડ શરીર, પૂર્ણ ઇન્દ્રિયો વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે, એ શુભ નામકર્મના કારણે અને ખરાબ ગતિ, ખરાબ શરીર અને ઇન્દ્રિયોની હીનતા વિગેરે એ અશુભ નામકર્મના કારણે

૮ ગોત્રકર્મ—ઉચ્ચ ગોત્ર અને નીચ ગોત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે તે આ કર્મના કારણે શુભ કર્મથી ઉચ્ચ ગોત્ર અને અશુભ કર્મથી નીચગોત્ર પ્રાપ્ત થાય છે

ઉપર બતાવેલા આઠ કર્મોના અનેકાનેક લેદાતુલેદ છે એતુ વર્ણન 'કર્મશ્લોક' 'કર્મપયડી' આદિ ગ્રંથોમાં થય્યા જ વિસ્તારથી કરવામાં આવેલું છે

ઉપરના કર્મોનું બારીકાઈથી અવલોકન કરનાર સહજ જોઈ શકશે કે—જગત્માં જે નાના પ્રકારની વિચિત્રતા દેખાય છે, એ આ કર્મેનિજ આભારી છે એક સુખી એક દુઃખી, એક રાજા એક રક, એક કાણો એક અપંગ, એક મોટરમાં બેસે એક પાછળ દોડે, એક મહેલમાં રહે એકને રહેવાની જ પડીયે ન મળે, એક જ્ઞાની તરીકે ઓળખાય, બીજો મહા મૂળ ગણાય, આ બધું જગત્નું વૈચિત્ર્ય હોવાનું કઈ કારણ હોવું જોઈએ, અને તે કારણ બીજું કોઈ નહિ, પરંતુ સૌ

સૌએ કરેલા કર્મોનું ફળજ છે જીવો જેવા જેવા પ્રકારના
ખોઈ કરીને જન્મે છે, તેવા તેવા પ્રકારના ફલોની પ્રાપ્તિ
તેમને થાય ॥

એ ઉપરજ કહેવામા આવ્યું છે કે 'કર્મ' એ જડ
પદાર્થ-પૌદ્ગલિક પદાર્થ છે, છતાં તેની શક્તિ કઈક કમ નથી
કમ જડ હોવા છતાં તે આત્માને-ચૈતન્યને ચોતાના તરફ
ખેંચે છે અને જેવા પ્રકારનું તે કર્મ હોય છે, તેવી ગતિ કે
સ્થિતિ તરફ તેને લઈ જાય છે

આત્મા પુરુષાર્થ કરી કરીને-ચોતાની અનંત શક્તિને ફેરવી-
ફેરવીને જ્યારે આ કર્મોના સર્વથા નાશ કરશે, ત્યારે તે
ચોતાના અમલી સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરશે-ઈશ્વરત્વ પ્રાપ્ત કરશે

અહિં એ શકાને અવકાશ છે કે અનાદિકાળથી જીવ અને
કર્મ એક સાથે રહેલા છે, તો પછી તે કર્મો સર્વથા છૂટા કેમ
થઈ શકે ? તે કર્મોના સર્વથા અભાવ કેમ સંભવી શકે ?

આ શકાનું સમાધાન વિચારણીય છે આત્માની સાથે
કર્મોના સંબંધ અનાદિ કહેવામા આવ્યો છે, તે ખરૂં છે,
પરંતુ એનો અર્થ એ છે કે અનાદિકાળથી આત્માને નવા
નવા કર્મો વળગતા રહે છે અને જૂના જૂના ખરતા રહે છે
અર્થાત્ કોઈ પણ એક કર્મ આત્માની સાથે અનાદિ સંયુક્ત
નથી, પરંતુ જુદા જુદા મમયે જુદા જુદા કર્મોના પ્રવાહ
અનાદિ કાળથી આવ્યો આવે છે અને જ્યારે એ નક્કી છે કે
જૂના કર્મો ખરતાં રહે છે અને નવા વળગતા રહે છે, ત્યારે
એ સમજવું લગારે કઠિન નથી કે કોઈ સમય

આવે કે ત્યારે આત્મા સર્વથા કર્મોથી મુક્ત પણ થાય
આપણે અનેક કાર્યોમાં અનુભવી શરીરો છીએ કે એક વસ્તુ
એક સ્થળે વધારે, તો બીજે સ્થળે ઓછી હોય છે તે ઉપરથી
એ નક્કી છે કે કોઈ સ્થળે તે વસ્તુનો સવથા અભાવ પણ
હોય જેમ જેમ સામગ્રીની પ્રગળતા વધારે પ્રાપ્ત થતી જાય
તેમ તેમ તે કાયમા વધારે સફળતા મળતી રહે છે કમક્ષ
યના પ્રગળ કારણો પ્રાપ્ત વચે સર્વથા પણ ઠર્મક્ષય થઈ શકે

જેમ સુવણ અને માટીનો સળધ અનાદિ કાળનો હોય
છે, પરંતુ તેજ માટી પ્રયત્ન કરવાથી સુવર્ણથી સર્વથા દૂર
વાય છે અને સ્વચ્છ સુવણ અલગ થઈ જાય છે આવીજ
રીતે આત્મા અને કર્મનો સળધ અનાદિકાળથી હોવા છતાં
પ્રયત્ન કરવાથી તે મવથા છૂટી થઈ શકે છે અને ત્યારે કર્મ
મર્થથા છૂટી જાય છે, ત્યાર પછી તે જીવના ઉપર નવા કર્મ
આવતા નથી, કારણ કે ‘કર્મ’ જ કર્મને લાવે છે અથવા
બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો શમ-દેવની ચીકાશ કર્મને ખેંચે
છે, પરંતુ કર્મના અભાવમાં તે ચીકાશ રહેતી નથી

પાસ કારણ —

ઉપર જતાવેલા ‘કર્મ’ના વિવેચન ઉપરથી આપ સૌના
સમજવામાં આવ્યું હશે કે જીવનો અને કર્મનો અનાદિ
સળધ હોવા છતાં પણ પુરુષાર્થથી એ કર્મનો ક્ષય થઈ શકે
છે, સર્વથા ક્ષય કરી શકાય છે કેટલાક મહાત્મુઓ એવું
સમજવામાં જીવ કરે છે કે “જૈનધર્મમાં કેવળ કર્મની જ
પ્રધાનતા છે, કર્મ ઉપરજ વિશ્વાસ રાખીને બેસે છે” પરંતુ,

સમજનો, એવું નથી જૈન સિદ્ધાંતોમા જેમ કર્મનું પ્રતિપા-
દન કરવામા આ શુ છે, તેમ પુરુષાર્થનું પણ છે કર્મેનિ
હાલવાના-હર કરવાના અનેક ઉપાયો જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ,
જપ, સયમાદિ-ખતાવવામા આવેલ છે જો એકલા કર્મ
ઉપરજ લક્ષ્યો રાખીને જેમી રહેવાનું જણાવ્યું હત, તો
આજ જૈનોમા ઉત્ત તપશ્ચ્યા, અદ્વિતીય ત્યાગ-વૈરાગ્ય, મહા
કૃષ્ણાધ્ય સયમ આદિ દેખવામા આવે છે, તે દેખવામા
આવતેજ નહિ અત એવ સ્મરણમા રાખવું જોઈએ કે જૈન
ધર્મમા કેવલ કર્મનું પ્રાધાન્ય નથી, પરન્તુ કર્મની સાથે
પુરુષાર્થને પણ તેટલીજ હદ ઉપર માનવામા આવેલ છે હા,
“પ્રાણી જેવા જેવા પ્રકારના કર્મ રહે છે, તેવા તેવા પ્રકારના
ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે ” એ વાતની ઉદ્વેગપણા જરૂર કરવામા
આવી છે પરન્તુ મારા ધારવા પ્રમાણે આ વાતમા તો કોઈ
દર્શનકાર અસમ્મત નહિ જ થાય

હવે હું ઉપર કહી ગયો તેમ કર્મ અને પુરુષાર્થનું
જૈનદર્શનમા પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યું છે, એ ખરૂં છે,
પરન્તુ તેથી આગળ વધીને કહું તો જૈનદર્શનમા કોઈ
પણ કાર્યની ઉત્પત્તિમા કર્મ અને પુરુષાર્થ-જેજ નહિ,
બદકે પાત્ર કાગળો માનવામા આવ્યા છે તે પાત્ર કાગળો
આ છે —

૧ કાલ, = સ્વભાવ, ૩ નિયતિ, ૪ પુરુષાર્થકાર અને ૫
કર્મ આ પાંચે ગરણો એક-બીજાની માથે એટલા બધા
ઓતપ્રોત-સ શુકત થઈ ગયેલા છે કે એમાના એક પણ કારણ
અભાવમા કોઈ પણ કાર્ય થઈ શકે નહિ

આ માત્ર એક ઉદાહરણ દ્વારા આપણે તથામીએ—

જેમ સ્ત્રી જાળકને જન્મ આવે છે, તેમા સોથી પ્રથમ કાળની અપેક્ષા છે, કારણ કે વિના કાળે સ્ત્રી ગર્ભ ધારણ કરી ગકતી નથી જીભુ કારણ સ્વભાવ છે જો તેમા જાળક ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ હશે તોજ ઉત્પન્ન થશે નહિ તો નહિ થાય ત્રીજી નિર્ચીત (અવશ્યભાવ) અર્થાત્ જો પુત્ર ઉત્પન્ન થવાનો હશે તોજ થશે, નહિ તો કંઈક કારણ ઉપસ્થિત થઈ ગળ નાશ પામશે ચોથું પુરુષાકાર (પુરુષાર્થ) પુત્ર ઉત્પન્ન થવામા પુરુષાર્થની પણ જરૂર છે કુમારી કન્યાને પુત્ર કદિ ઉત્પન્ન નજ થાય આમ ચારે કારણો હોવાની સાથે કર્મ (જાગ્ય) મા હશે તોજ થશે

એટલે કે પુત્ર ઉત્પન્ન થવા રૂપ કાર્યમા ઉપર્યુક્ત પાંચે કારણો મળે છે, ત્યારે કામ્ય સિદ્ધિ વાય છે કેવળ જાગ્ય ઉપર આધાર રાખીને બેમી રહેવામા કેઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ વતી નથી તલભા તેલ હોય છે, પણ તે ઉગમ વિના નીકળતુ નથી કેવળ ઉદ્યમનેજ પ્રલદાયક માનવામા આવે તો ઉદર ઉદ્યમ કરવા છતાં પણ સર્પના મુખમા જઈ પડે છે ઘણા મનુષ્યો દ્રવ્યપ્રાપ્તિ માટે ઉદ્યમ કરે છે, કિન્તુ રૂળ પામતા નથી કેવળ જાગ્ય (કમ) અને ઉદ્યમ બેનેજ માનવામા આવે તો તે પણ ઠીક નથી, કારણ કે ખેતી કરનાર ઉચિત સમય મિલાય સત્તાવાન બીજને ઉદ્યમપૂર્વક વાવે તો પણ તે પ્રલીભૂત નહિ થાય, કારણ કે કાળ નથી યદિ આ ત્રણનેજ કારણ માનવામા આવે તો પણ ઠીક નથી, કારણ કે-કેારડું મગને વાનવામા, કાલ, જાગ્ય, પુરુષાર્થ હોવા છતાં પણ સ્વભાવનો

અભાવ હોવાથી પેદા નહિ જ થાય હવે આ ચારે-કાળ-
કર્મ-પુરુષાર્થ-અભાવ કારણો હોય, પરંતુ જાવિતવ્યતા ન
હોય તો પણ કાર્યસિદ્ધિ નહિ થાય બીજા સાડ હોય અને
અકુશ ઉત્પન્ન થયા, પરંતુ જો હોનહાર-જાવિતવ્યતા ઠીક
નહિ હોય તો કંઈને કંઈ ઉપદ્રવ થઈ તે નષ્ટ થઈ જ જશે

એટલા માટે કોઈ પણ કાર્યની નિષ્પત્તિમા જૈનશાસ્ત્ર-
મંત્રેએ આ પાથ કારણો માનેલા છે અને આ પાથે કારણો
એક બીજાની અપેક્ષાએ પ્રાધાન્ય ભોગવે છે

કહેવાની મતલબ કે જૈનશામનની એ ખામ ખૂબી છે
કે-કોઈ પણ વસ્તુમા એકાન્તતાનો અભાવ છે એકાન્ત
રીતે અમુકજ કારણથી આ થયું, એમ માનવાની મના છે
અને તેથીજ જૈનદર્શનમા સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદિત
કરવામા આવ્યો છે આ પ્રસંગે આ સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાન્ત
થોડો સ્પષ્ટ કરવાની કોશીશ કરીશ

સ્યાદ્વાદ

સ્યાદ્વાદ એટલે અનેકાન્તવાદ અનેજાન્તવાદનું પ્રાધાન્ય
જૈનદર્શનમા એટલું બધું માનવામા આવ્યું છે કે-જેના લીધે
'જૈનદર્શન' નું અપરનામ પણ 'અનેકાન્તદર્શન' રાખ-
વામા આવેલ છે આ સ્યાદ્વાદનું ચલાસ્થિત અવકાશ નહિ
સમજવાને જરૂર છેટલાકોએ એને 'મશયવાદ' તરીકે પણ
ઓળખાવ્યો, પરંતુ વસ્તુતઃ 'સ્યાદ્વાદ' એ 'સશયવાદ' નથી
'સશય' તો એનું નામ છે કે "એક વસ્તુ કોઈ ચોક્કસરૂપે સમજ-
વામા ન આવે" અધારમા કંઈ લાખી લાખી વસ્તુને

વિચાર ઉત્પન્ન થાય કે 'આ દોરડી છે કે સપ' ? અથવા દૂરથી લાકડાના હુકા જેવું કંઈ દેખી વિચાર થાય કે, "આ માણસ છે કે લાકડું" આનું નામ મળાય છે આમા સપ કે દોરડી, કિંવા માણસ કે લાકડું કંઈ પણ નિર્ણય કરવામા આંચો નથી આ એક સમય છે પરન્તુ સ્યાદાદમા તેવું નથી ત્યારે 'સ્યાદાદ' શી વસ્તુ છે, જે આપણે જોઈએ 'સ્યાદાદ'ની સંલેપમા ન્યાયમા આમ થઈ શકે છે -

“एकस्मिन् वस्तुनि सापेक्षरीत्या विद्वन्नानाधर्मस्वीकारा हि स्याद्वादः ।

એક પદાર્થમા અપેક્ષાપૂર્વક વિદ્વદ્ નાના પ્રકારના ધર્મેના સ્વીકાર કરવો એનું નામ સ્યાદાદ છે

સ સારના તમામ પદાર્થોમા અનેક ધર્મો રહેલા છે જે સાપેક્ષ રીતિથી આ ધર્મોનું અવલોકન કરવામા આવે તો તેમા તે ધર્મોની સત્યતા જરૂર જણાયે એક વ્યાવહારિક દષ્ટાન્તજ લઈએ

એક માણસ છે તેનામા અનેક ધર્મો રહેલા છે તે પિતા છે, તે પુત્ર છે, તે કાકો છે, તે ભત્રીજો છે, તે મામે છે, અને તે ભણેજ પણ છે આ બધાએ ધર્મો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, છતાં તે એકજ વ્યક્તિમા રહેલા છે, પરન્તુ તે વિરુદ્ધ ધર્મો આપણે અપેક્ષા પૂર્વક જોઈએ તોજ સિદ્ધ થાય છે મતલબ કે-તે પિતા છે, તેના પુત્રની અપેક્ષાએ, તે પુત્ર છે, તેના પિતાની અપેક્ષાએ, તે ભત્રીજો છે, તેના કાકાની અપેક્ષાએ, તે મામે છે, તેના ભણેજની અપેક્ષાએ અને તે ભણેજ

તેના મામાની અપેક્ષાએ જો આ પ્રમાણે અપેક્ષાપૂર્વક ન જો
શકાવાયે તો એવા વિરુદ્ધધર્મો એક વ્યક્તિમા ન જ સંભવી શકે

આવી જ રીતે દુનિયાના તમામ પદાર્થોમા-આકાશથી લઈને
દેવક પર્યંતમા-સાપેક્ષરીતે નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ, પ્રમેયત્વ,
શત્યત્વાદિ ધર્મો રહેલા આપણે જોઈ શકીએ છીએ ત્યાં સુધી કે
'આત્મા' જેવી 'નિત્ય' ગણાવી વસ્તુને પણ જો સ્વાદ્વાદની
દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો તેમા નિત્યત્વ-અનિત્યત્વ વિગેરે ધર્મો જણાયે

આ પ્રમાણે તમામ વસ્તુઓમા સાપેક્ષગતિયા અનેક ધર્મો
રહેલા હોવાથી જ શ્રીમાનુ જિમાસ્વાતિ વાચકે દ્રવ્યતુ લક્ષણ
'સ્થાન-ગુણ-કૌણ્યુક્ત સત્' એવું બતાવ્યું છે અને કોઈ
પણ દ્રવ્યને માટે આ લક્ષણ નિર્દોષ લક્ષણ જણાય છે

આપણે 'સ્વાદ્વાદ' પ્રેલિધી 'જીવ' ઉપર આ લક્ષણ ધરાવીએ

'આત્મા' યદ્યપિ દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ નિત્ય છે,
પરંતુ પર્યાયાર્થિકનયની અપેક્ષાએ અનિત્ય પણ માનવો
પણે જેમ કે-એક સંસારસ્થ જીવ, પુણ્યની અધિકતાના
મમયે જ્યારે મનુષ્યયોનિને છોડીને દેવયોનિમા જાય છે, તે
વખત દેવગતિમા ઉત્પાદ (ઉત્પન્ન થવું) અને મનુષ્યપર્યાયિનો
અય (નાશ) થાય છે, પરંતુ જન્મે ગતિમા એતનધર્મ તો
સ્થાયી રહ્યો જ એટલે હવે જો એકાન્ત નિત્ય માનવામા આવે
તો ઉત્પન્ન કરેલ પુણ્ય-પાપપુણ, પુન જન્મ-મરણાજ્ઞાવથી
નિષ્પૂજ જરો અને એકાન્ત અનિત્ય જ માનવામા આવે તો
પુણ્ય-પાપ કરવાવાળો બીજો થાય અને તેનો લોગવનાર
બીજો થાય અતએવ આત્મામા કથયિત નિત્યત્વ અને કથ
યિત અનિત્યત્વનો સ્વીકાર જરૂર કરવો પડશે

આ તો ચૈતન્યનું 'દાન્ય આશુ, યન્તુ ૪૬ પદાર્થમા
પણ 'ઉત્પાદ-વ્યય-ગ્રાંથયુક્ત સત્' એ દ્રવ્યનું નિરીક્ષણ
સ્વાદ્વાદની સૈદ્ધીથી જરૂર ઘટે છે જેમ સુવર્ણની એક ઠઠી

ઠઠીને ગળાવીને કઢોરો બનાવ્યો જે વખતે ઠઠીને
ગળાવી કઢોરો બનાવીએ છીએ તે વખતે કઢોરાનો ઉત્પાદ
(ઉત્પત્તિ) અને ઠઠીનો વ્યય થાય છે, જ્યારે સુવર્ણત્વ
ધ્રુવ છે-વિદ્યમાન છે આમ દુનિયાના તમામ પદાર્થોમા 'ઉત્પાદ-
વ્યય-ગ્રાંથયુક્ત સત્' એ લક્ષણ ઘટે છે અને તે જ
સ્વાદ્વાદશેષી છે એકાન્ત નિત્ય, એકાન્ત અનિત્ય કોઈ પણ
પદાર્થ માની શકાયજ નહિ ઠઠીને ગાળીને કઢોરો બના
વવામા ઠઠી તો આકારરૂપ માત્ર બદલાયેલ છે, નહિ કે ઠઠીની
તમામ વસ્તુનો નાશ થયો અને કઢોરો ઉત્પન્ન થઈ ગયો
એકાન્ત નિત્ય તો ત્યાજેજ મનાય કે ઠઠીનો આકાર ગમે તે
સમયે જેવો ને તેવો કાયમ રહેતો હોય, ગાળવા કે તોડવા
છતા પણ, તેમ એકાન્ત અનિત્ય પણ ત્યાજેજ મનાય કે
ઠઠીને તોડતા-ગાળતા સવયા તેનો નાશ થતો હોય તેમાનો
એક અંશ પણ બીજી વસ્તુમા ન આવનો હોય

આવી રીતે તમામ પદાર્થોમા નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ, પ્રમે
યત્વ, વાચ્યત્વાદિ ધર્મો રહેવા છે એ ધર્મોનો સાપેક્ષ રીતિથી
સ્વીકાર કરવો-એ ધર્મોને સાપેક્ષ રીતિ મેં લેવા, એનું નામ જ
સ્વાદ્વાદ છે

નીધી રીતે નહિ તો આટકતરી રીતે પણ અ જ દુનો
રીકાર લગભગ તમામ આસ્તિક દશનમાં એ મ
દુ માત્ર દાર્શનિક અભ્યાસ ઉપરથી જોઈ

વધા દશનકારોએ બુદ્ધી બુદ્ધી રીતે શી રીતે સ્થાદ્વાદનો
સ્વીકાર કર્યો છે, એ બતાવવા નેટલો અહિં અવકાશ નથી,
અને તેથી કાશીના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન્ સ્વર્ગીય મહામહેા
પાધ્યાય પદિત રામામથ્ર શાસ્ત્રીજીએ પોતાના સુજનસ
મેક્કન નામના વ્યાખ્યાનમા સ્થાદ્વાદ સંબંધી ઉલ્લેખેલા
શબ્દોનેજ અહિં ટાકીશ —

“અનેકાન્તવાદ તો એક એવી વસ્તુ છે કે તેને દરેકે
સ્વીકારવી નેહશે અને લોકોએ સ્વીકારી પણ છે જ્યો
વિષ્ણુપુરાણમા લખ્યું છે —

નરકસ્વર્ગસદ્ધે ધૈ પુણ્યપાપે દ્વિજોત્તમ ।।

ચન્દ્રેકમેર દુઃખાય સુખાયેપ્યર્જિવાય ચ ।

કોપાય ચ ચતસ્તસ્માત્ વસ્તુ વસ્ત્યાત્મક કુત ? ॥

અહિં પરાશર મહર્ષિ કહે છે ‘વસ્તુ વસ્ત્વાત્મક
નથી’ આનો અર્થજ એ છે કે કોઈપણ વસ્તુ એકાન્તે
એકરૂપ નથી જે વસ્તુ એક સમયે સુખનો હેતુ છે, તેજ
બીજા ક્ષણમા દુઃખનું કારણ બને છે અને જે વસ્તુ કોઈ
કોઈ વખતે દુઃખનું કારણ બને છે, તે જ વસ્તુ ક્ષણભરમા
સુખનું કારણ પણ થાય છે

સત્જનો, આપ સમજી શક્યા હશે કે અહિં સ્પષ્ટ
અનેકાન્તવાદ કહેવામા આન્યો છે એક બીજી વાત ઉપર
પણ ધ્યાન આપવું, જેઓ ‘સદ્મદ્મ્યામનિર્વચનોય જગત્’
કહે છે, તેને પણ વિચારદષ્ટિથી દેખવામા આવે તો અનેકા-
ન્તવાદ માનવામા હરકત નથી, કારણ કે—ન્યારે
પણ નથી ઠહી શકવા અને ‘અસત્’ પણ નથી

તો કહેવું પડ્યું કે કોઈ પ્રકારથી 'સત્' હોઈ કરીને પણ કોઈ રીતે 'અસત્' છે એટલા માટે ન તો 'સત્' કહી શકાય છે અને ન 'અસત્' તો હવે અનેકાન્તતા માનવી સિદ્ધ થઈ

સત્જનો ! નૈયાયિકો 'તમ' ને તેજોઽભાયમ્યરૂપ કહે છે અને મીમાસક તથા વૈદાન્તિક તેનું ખડન કરીને તેને 'ભાવસ્વરૂપ' કહે છે, તો હવે બેવાની વાત એ છે કે આજ સુધી એનો કોઈ ફક્તો થયો નહિ કે, કોણ કીક કહે છે ? ત્યારે તો બેની લડાઈમાં ત્રીજાના યોગારા છે અર્થાત્ જૈન મિશ્નતા સિદ્ધ થયો, મરણ કે તે કહે છે કે- 'વસ્તુ અનેકાન્ત છે તેને કોઈ રીતે ભાવરૂપ કહે છે અને કોઈ રીતે અભાવરૂપ પણ કહે છે આવી જ રીતે કોઈ આત્માને 'જ્ઞાનસ્વરૂપ' કહે છે અને કોઈ 'જ્ઞાનાધારસ્વરૂપ' કહે છે ત્યારે હવે કહેવું જ શું ? અનેકાન્તવાદે સ્થાન મેળવ્યું એવી રીતે કોઈ જ્ઞાનને 'દ્રવ્યસ્વરૂપ' માને છે, તો કોઈ 'શુદ્ધસ્વરૂપ,' કોઈ જગતને 'ભાવસ્વરૂપ' કહે છે તો કોઈ કોઈ 'શૂન્યસ્વરૂપ' ત્યારે તો 'અનેકાન્તવાદ' અનાયાસ સિદ્ધ થયો "

આવી જ રીતે કારી વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રીન્સીપાલ ડો. આનંદરા કરે આપુણાઈ ખુવે પોતાના એક વખતના વ્યાખ્યાનમાં 'સ્યાદ્વાદ' સળધી કર્યું હતું કે—

“ સ્યાદ્વાદ એકીકરણનું દૃષ્ટિબિંદુ અમારી સ્થાને ઉપ સ્થિત કરે છે શકશ્યાયે સ્યાદ્વાદ ઉપર જે આક્ષેપ કર્યા છે, તે મૂળ રહસ્યની સાથે મળી રાખતો નથી એ નિશ્ચય છે કે-વિવિધ દૃષ્ટિબિંદુઓ દ્વારા નિરીક્ષણ કર્યા વગર કોઈ વસ્તુ

સ્વર્ણ સ્વરૂપે સમજવામા આવી શકે નહિ આ માટે 'મ્યાદ્વાદ' ઉપયોગી તથા માર્થક છે મહાવીરના સિદ્ધાન્તમા બતાવેલ સ્યાદ્વાદને કેટલાકે સશયવાદ કહે છે, એ હું તથી માનતો સ્યાદ્વાદ સશયવાદ નથી, કિન્તુ તે એક દષ્ટિ બિંદુ અમને મેળવી આપે છે વિવિધ કૈવી રીતે અવલોકન કરવું જોઈએ, એ અમને ગીખવે છે "

આ પ્રમાણે સ્યાદ્વાદ સળધી દ્રુકમા વિવેચન કર્યા પછી હવે હું જૈનદર્શનમા માનેલ છ દ્રવ્ય મળધી સક્ષેપમા વિવેચન કરીશ

છ દ્રવ્ય—

જૈનદર્શનમા છ દ્રવ્યો માનવામા આવેલ છે, જેના નામો આ છે—૧ ધર્માસ્તિકાય, ૨ અધર્માસ્તિકાય, ૩ આકાશાસ્તિકાય, ૪ પુદ્ગલાસ્તિકાય ૫ જીનાસ્તિકાય અને ૬ કાલ આ છએ દ્રવ્યોની સક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા જોઈએ—

૧ ધર્માસ્તિકાય—સ સારમા આ નામનો એક અરૂપી પદાર્થ છે જીવ અને પુદ્ગલ (જડ) ની ગતિમા સહાયક થવું, એ આ પદાર્થનું કાય છે ચત્રપિ જીવ અને પુદ્ગલમા ચાલવાનું સામર્થ્ય છે, પરન્તુ ધર્માસ્તિકાયની સહાયતા વિના તે ફલીભૂત નથી થતું જેમ માછલીમા ચાલવાનું સામર્થ્ય છે, પરન્તુ પાણી વિના તે નથી ચાલી શકતી, તેમ આ પદાર્થ જીવ અને પુદ્ગલની ચલનક્રિયામા સહાયક થાય છે આ ધર્માસ્તિકાયના ત્રણ ભેદ છે—૧ સ્કન્ધ, ૨ દેશ અને ૩ પ્રદેશ

એક સમૂહાત્મક પદાર્થને સ્કન્ધ કહેવામા આવે છે—

તેના જુદા જુદા જાગોને દેશ કહે છે અને પ્રદેશ તે કહેવાય છે કે જેનો ફરી વિભાગ થઈ શકે નહિ

૨ અધર્માસ્તિકાય—આ પણ એક અરૂપી જેમ પથિકને સ્થિતિ કવવામા—સ્થિર થવામા વૃ સહાયભૂત છે, તેમ જીવ અને પુદ્ગલને સ્થિર પદાય સહાયક થાય છે

આ બે પદાર્થોને અવલખીને જ જો અને અલોકની વ્યવસ્થા જતાવવામા ત્યાં સુધી આ બે પદાર્થો વિચમાન છે ત્યાં અને તેથી પર અલોક છે અલોકમા આકા કઈ નથી અને તેટલા માટે જ મોક્ષમા ગતિ લોકના અત સુધી જતાવી છે તે શક્તિયો—ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિ અભાવ દોષથી જીવ ત્યાં ગતિ કરી બે પદાર્થો ન માનવામા આવે તો જી થતી ન રહે, અને તેમ માનવા જ વસ્થા ઠીક નિર્ણય થઈ શકે નથી નથ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ ઉપરના બે વિચમાનતા માનવાથી આ બધી જ આ અધર્માસ્તિકાયના પણ રૂક-ધ, કોઈ માનેલા છે

૩ આકાશાસ્તિકાય—આ પ વ અને પુદ્ગલને અવખસ આપે

આ આકાશપદ્મથ લોક અને અલોક બન્નેમાં છે આના પણ સ્કન્ધાદિ પૂર્વોક્ત ત્રણ ભેદો છે

૪ પુદ્ગલ્લક્ષિકાય—પરમાણુથી લઈ કરીને યાવત સૂક્ષ્મ કે અતિસૂક્ષ્મ-તમામ રૂપી પદાર્થો પુદ્ગલ છે આના ૧ સ્કન્ધ, ૨ દેશ, ૩ પ્રદેશ અને ૪ પરમાણુ—એમ ચાર ભેદો છે પ્રદેશ અને પરમાણુમાં ખાસ વિશેષ અતર નથી જે નિર્વિભાગ ભાગ, બીજા ભાગોની સાથે મળી રહે, તે પ્રદેશ છે, અને તે જ નિર્વિભાગ ભાગ જુદો હોય તો તે પરમાણુ કહેવાય છે

૫ જીવાસ્તિકાય—જીવાસ્તિકાયનું લક્ષણ આ છે

य कर्त्ता कर्मभेदात्ता भक्त कर्मफलस्य च ।

ससत्ता परिनिष्ठाता स ह्यात्मा नाग्यलक्षण ॥

કર્મેને કરનાર, કર્મના પ્રભોને ભોગવનાર, ઈર્માનુસાર શુભાશુભ ગતિમાં જનાર અને સમ્યક્ જ્ઞાનાદિના કારણે કર્મના સમૂહનો નાશ કરનાર આત્મા—જીવ છે જીવનું આદ્યો બીજું કોઈ સ્વરૂપ નથી

ઉપરના પાંચ દ્રવ્યોમાં દરેકની સાથે ‘અસ્તિકાય’ શબ્દ જોડવામાં આવ્યો છે એનો અર્થ એ છે કે—અસ્તિ-પ્રદેશ, અને કાય-સમૂહ જેમાં પ્રદેશોનો સમૂહ હોય તે અસ્તિકાય ધર્મ, અધર્મ અને જીવ, એના અમખ્યાત પ્રદેશ, આકાશના જે ભેદ-લોકાકાશ અને અલોકાકાશ એમાં લોકાકાશ અસખ્યાત પ્રદેશવાળું અને અલોકાકાશ અનન્ત પ્રદેશવાળું અને પુદ્ગલના મખ્યાત, અસખ્યાત અને અનન્ત પ્રદેશ હોય છે, અતએવ ઉપરના પાંચ દ્રવ્ય ‘અસ્તિકાય’ કહેવાય છે

૬ કાળ—છઠ્ઠું દ્રવ્ય છે કાલ આ કાલ પદ્ધતિ કલ્પિત છે ઔપચારિક દ્રવ્ય છે અતદ્વલાવમા તદ્વલાવનુ રાત્રિ એ ઉપચાર કહેવાય છે સુદર્શન, દિવસ, રાત્રિ, મહિના, વર્ષ એ બધા કાલના વિભાગો પાડવામા આવ્યા છે, તે અસદ્ભૂત ક્ષણોને બુદ્ધિમા ઉપસ્થિત કરી કરેલા છે ગયો સમય નહ થયો અને જવિધ્યનો સમય અત્યારે અમત્ છે, ત્યારે ચાલુ સમય એવે વર્તમાન ક્ષણ એજ સદ્ભૂત કાલ છે આ ઉપ રથી જોઈ શકાય છે કે એક ક્ષણ માત્ર કાળમા પ્રદેશની કંપના હોઈ શકે નહિ અને તેથી 'કાળ' ની સાથે 'અસ્તિ કાય' નો પ્રયોગ કરવામા આવતો નથી

જૈનશાસ્ત્રોમા કાલના મુખ્ય બે વિભાગ કરવામા આવ્યા છે ૧ ઉત્સર્પિણી અને ૨ અવસર્પિણી જે સમયમા રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ એ ચાષ્ટની ક્રમશઃ વૃદ્ધિ થાય છે, તે ઉત્સર્પિણી કાળ છે, અને એ ચારે પદ્ધતિનો ક્રમશઃ હ્રાસ થાય તે અવસર્પિણી કાળ છે ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી કાળમા પણ પ્રત્યેકના છ-છ વિભાગ છે જેને આરા કહેવામા આવે ■ અર્થાત્ એક કાલચક્રમા ઉત્સર્પિણીના ૧-૨-૩-૪-૫-૬ એમ ક્રમથી આરા આવે છે, જ્યારે અવસર્પિણીમા તેથી ઉલટા એટલે ૬-૫-૪-૩-૨-૧ એમ આવે છે આ બંને કાળોમા ચોવીસ ચોવીસ વીચ કરે થાય છે

ઉપર પ્રમાણેના ■ પ્રકારના દ્રવ્યોની વ્યાખ્યાને દ્રવ્યાનુયોગ કહેવામા આવે છે જૈનશાસ્ત્રોમા ચાર અનુયોગ બતાવવામા આવ્યા છે ૧ દ્રવ્યાનુયોગ, ૨ ગણિનાનુયોગ, ૩ ચરણકરણાનુયોગ, ૪ કથાનુયોગ

દ્રવ્યાનુયોગમા ઉપર કહ્યા પ્રમાણે દ્રવ્યોની વ્યાખ્યા-પદ્ધતિની સિદ્ધિ-ખતાવવામા આવી છે, ગણિતાનુયોગમા મહા, નક્ષત્ર, તારા, પૃથ્વીના ક્ષેત્રો વિગેરે સખધી વર્ણન છે, ચરણકરણાનુયોગમા ચારિત્ર-આચાર-વિચાર વિગેરેનું વર્ણન છે, જ્યારે કથાનુયોગમા મહાપુરૂષોના ચરિત્રો વિગેરે છે સમગ્ર જૈન સાહિત્ય-જૈન આગમો-આ ચાર વિભાગમા વિભક્ત છે આની વ્યાખ્યા-વિવેચન પણ આવશ્યકીય છે, પરન્તુ નિખળ દૂકમા જ પતાવવાનો હોઈ તે વિવેચન મૂળી રૂવામા આવે છે અને અનુશોધ કરવામા આવે છે કે ઉપર્યુક્ત જ દ્રવ્યો વિગેરેનું વિસ્તારથી વિવેચન જોવાની અસિલ્લાયા ધરાવનારાઓએ, સમ તિત્તર્ક, રત્નાકરાવતારિકા એવ ભગવતી આદિ ગ્રંથોમા જોવું નવ તારવ--

જૈનશાસ્ત્રોમા નવ તારવો માનવામા આવેલ છે તેના નામો આ છે-૧ જીવ, ૨ અજીવ, ૩ પુણ્ય, ૪ પાપ, ૫ આશ્રવ, ૬ મવર, ૭ બધ, ૮ નિર્જરા અને ૯ મોક્ષ.

૧ જીવ—જીવનું લક્ષણ ચેતનાલક્ષણો જીવ એમ કહી શકાય જેમા ચૈતન્ય છે એ જીવ છે આ જીવના મુખ્ય બે ભેદો છે ૧ મ સારી અને ૨ મુક્રા મુક્ત તે છે કે જેઓએ સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય કરી સિદ્ધ-નિરજન-પરબ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કર્યું છે બીજા શબ્દોમા કહીએ તો જે મોક્ષમા ગયેલા અથવા પરમાત્માસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલા આ સખધી વર્ણન પ્રાર-ભમા ઈશ્વરના પ્રકરણમા કરવામા આવ્યું છે

હવે રહ્યા સ સારી કર્મથી બધાયેલી-કર્મમુક્ત દશાને ભોગવતા તે સ સારી જીવો છે સ સાર એ ચાર ગતિનું

છે દેવ-મનુષ્ય-નિયત અને નારક-આચાર ગતિનું નામ
અમાર છે કર્મબદ્ધાવસ્થાના કાગળે જીવ આચાર ગતિમા
પરિભ્રમણ કરે છે સસારી જીવના મુખ્ય બે ભેદો છે — ૧
ત્રમ અને સ્થાવર, ૨ ન્યાવરના પાંચ ભેદો છે — ૧ પૃથ્વી
કાય, અપકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય અને વનસ્પતિકાય આ
પાંચે પ્રકારના જીવો એકેન્દ્રિયવાળા-ત્વગિન્દ્રિયવાળા-દ્વેષ ૩
આના પણ બે ભેદ છે સૂક્ષ્મ અને બાહ્ય સૂક્ષ્મ જીવો
સમસ્ત લોકથી વ્યાપ્ત રહેલા છે સમસ્તલોકાકાશ એવા
જીવોથી પરિપૂર્ણ છે

ત્રમ જીવોમાં બેષ્ઠિન્દ્રિય, ત્રોન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય અને પચ્ચે
ન્દ્રિયનો સમાવેશ થાય છે આ જીવો હાલવા-ચાલવાની ક્રિયા
કરતા હોવાથી 'નસ' કહેવાય છે પચ્ચેન્દ્રિય જીવોના ચાર
વર્ગ છે નારક, તિયત, મનુષ્ય અને દેવતા નારક સાત છે,
માટે નારકીના જીવોના વર્ગ પણ સાત છે તિયતના પાંચ
વર્ગ છે જળચર, સ્થળચર, ખેચર, ઉરપરિસપ અને જુજ
પરિસપ મનુષ્યના ત્રણ વર્ગ છે કમભૂમિજ, અકર્મભૂમિજ
અને અતર્કામિજ દેવતાના ચાર વર્ગ છે જવનપતિ, વ્યતર,
ત્યોતિષ્ઠ અને વૈમાનિક

આમ સસારી જીવોના અનેક ભેદાનુભેદ બતાવવામાં
આયા છે જીવોની મૂલ્યતા, જીવોની શક્તિઓ અને જીવોની
ક્રિયાઓ જેમ જેમ વિજ્ઞાનનો વિકાસ થતો જાય છે, તેમ
લોકોના જાણવામાં વધારે આવતી જાય છે જીવોના સજ
ધમાં જૈનશાસ્ત્રોમાં ઘણું બારીકાઈથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું
છે, અને તે વિજ્ઞાનની સાથે મળતું આવે છે જીવોની મૂલ્ય
તાના સજધમાં જૈનશાસ્ત્રોમાં જે વર્ણન છે તે વાચતા લોકો

અત્યાર સુધી અશ્રદ્ધા કરતા હતા, પરંતુ એકમમ્ નામનું
 ગ્રાણી કે જે સોયના અગ્રભાગ ઉપર એક લાખ જેટલી
 સખ્યામાં આસાનીથી બેસી ગઈ છે, એવું વિજ્ઞાનવેત્તાઓ
 તરફથી જાહેર થયું ત્યારે લોકોને ગામમાં બતાવેલી
 જીવોની સૂક્ષ્મતા ઉપર શ્રદ્ધા થવા લાગી આવી જ રીતે
 વનરૂપિતાના જીવોમાં રહેલી શક્તિઓનું વર્ણન ત્યારે સુખ
 સિદ્ધ વિજ્ઞાનવેત્તા બોમ્બે મહાશયે પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યું, ત્યારે
 લોકોની આખી ખુલી ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે આજે
 વિજ્ઞાનવેત્તાઓ જે વાત પ્રયોગોદ્ધાર-ચત્રોદ્ધાર પ્રત્યક્ષ
 કરી બતાવે છે તે વાત આજથી પચીસનો વર્ષ પહેલાં જૈન
 તીથ કર ભગવાન મહાવીરે પોતાના જ્ઞાનદ્વારા જનતાને
 સમજાવી હતી જૈનશાસ્ત્રોમાં આવી કેટલીએ જાણતો છે કે
 જે વિજ્ઞાનની કસોટીમાં સિદ્ધ-ઉત્તીર્ણ થઈ જાય તેમ છે હા,
 તે જાણતોને વિજ્ઞાનદાર જોવી જોઈએ જૈનશાસ્ત્રોમાં 'શબ્દ'
 ને પૌદ્ગલિક બતાવેલ છે, તેજ વાત આજે તાર, ટેલીફોન
 અને ફોનોગ્રાફની રેકાર્ડમાં ઉતારાતા શબ્દોથી મિદ્ધ થાય છે
 વાત એટલીજ છે કે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે

૨ અજીવ—ખીનું તત્ત્વ અજીવ છે ચેતનતાનો અત્ય
 ન્તાભાવ એ અજીવનું લક્ષણ છે જડ કહો, અચેતન કહો,
 એ એકાદ વાચી શબ્દો છે આ અચેતન—જડ તત્ત્વ પાંચ
 વિભાગોમાં વિભક્ત છે—ધર્માન્તિકાય, અધર્માન્તિકાય, આકાશ
 શાન્તિકાય, પુદ્ગલાન્તિકાય અને કાલ—આની વ્યાખ્યા પહેલા
 કરવામાં આવેલી છે

૩-૪ પુણ્ય-પાપ—શુભ કર્મ તે પુણ્ય છે અને -

ક્રમ તે પાપ છે સમ્પત્તિ-આરોગ્ય-રૂપ-ગીત્તિ પુત્ર-શ્રી-દીર્ઘ આયુષ્ય-ઇત્યાદિ ઇહલૌકિક સુખના સાધનો તેમજ અવગાદિ મુખો જેનાથી પ્રાપ્ત થાય, એ શુભ કર્મોને પુણ્ય કહેવામા આવે છે અને તેનાથી વિપરીત-દુખના સાધનો મેળવી આપનાર અશુભ કર્મ તે પાપ કહેવાય છે

૫ આશ્રય—આશ્રિયતઽનેન કર્મૈશ્ચિત્તિ આશ્રય । અર્થાત્ જે માગદ્વારા ડર્મો આવે તે આશ્રય છે કર્મોપાનનના હેતુ તે આશ્રય કર્મોતુ ઉપાર્જન મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કપાય અને યોગ એટલા વડે થાય કે તેમા વસ્તુસ્વરૂપથી વિપરીત પ્રતિલાસ એ મિથ્યાત્વ છે, હિસા-અનૃતાક્રિયા દ્વર ન થતુ, એ અવિ તિ છે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ એ કપાય છે અને મન-વચન-કાયાનો બ્યાપાર એ યોગ કે એમા શુભયોગ પુણ્યનો અને અશુભયોગ પાપનો હેતુ છે

૬ સવર—આવતા કર્મોને જે અટકાવે તેનુ નામ સવર છે સવર એ ધમનો હેતુ છે પુણ્ય અને સવરમા ઘોરોક્ષ્ત તક્ષાવત છે પુણ્યથી શુભકર્મ બધાય છે, ત્યારે સવર આવતા કર્મોને રોકવાનુ કામ કરે છે

૭ બધ—કર્મનો આત્માની સાથે બધ થવો-જોડાવુ એતુ નામ બધ છે કર્મના પુદ્ગલો આખા લોકમા ઠામી ઠાસીને જાય છે આ પુદ્ગલો આત્મા ઉપરની રાગ-દ્વેષની ચીકાશને લીધે આત્મા ઉપર આવી વળગે છે આ બધ ચાર પ્રકારનો છે ૧ પ્રકૃતિબધ, ૨ સ્થિતિબધ, ૩ રસ બધ અને ૪ પ્રદેશબધ

કર્મના મૂલ જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ પ્રકાર, એ તેનો પ્રકૃ

તિબ્બ છે કર્મજન્ય સમયે તેની સ્થિતિ અર્થાત્ તે કર્મનો
 ત્રિપાઠ કેટલી સુદૃઢ સુધી લોગવવો પડશે, એ પણ નિર્માણ
 થાય છે, એનું નામ સ્થિતિતિબ્બ છે કેટલાક કર્મો કહવા
 રને બધાય છે જ્યારે કેટલાક મીઠા રહે, એમ વિચિત્રરૂપે કર્મ
 બધાય એ એનો રસખંધ કહેવાય છે કોઈ કર્મ અતિગાઢ
 બધાય છે, કોઈ ગાઢ, કોઈ શિથિલ, અને કોઈ અતિશિથિલ
 એ રીતે બધાય છે અર્થાત્ કોઈ કર્મ પાતળા તો કોઈ સ્થૂલ
 એમ જે બધાય છે, તે પ્રદેશખંધ કહેવાય છે

કર્મના સ્વભાવમા કેટલુંક વર્ણન પહેલા કરેલું છે, એટલે
 અહિં વિશેષ નહિ લખાવું

૮ નિર્જરા—ખાધેલા કર્મોનો ક્ષય કરવો—કર્મો લોગવ્યા
 બાદ ખરી જવું, એનું નામ નિર્જરા છે કર્મો બે રીતે ખરી
 પડે છે—જદા થાય છે ‘મારા કર્મોનો ક્ષય થાઓ’ એવી બુદ્ધિ-
 પૂર્વક જ્ઞાન-ધ્યાન-તપ-જપ આદિ કરવાથી કર્મ છૂટે છે, જેને
 સકામનિર્જરા કહેવામા આવે છે અને કેટલાક કર્મો
 પોતાનો કાલ પૂરો થતા ધન્યતા વગર જ પોતાની મેળે ખરી
 પડે છે, જેનું નામ અકામનિર્જરા છે

૯ મોક્ષ—મોક્ષ એટલે મુક્તિ અથવા છૂટકારો સસારથી
 આત્માનું મુક્ત થવું, એનું નામ મોક્ષ છે મોક્ષનું લક્ષણ
 જ્ઞાનકર્મક્ષયો દિ મોક્ષ

આત્માએ જે કર્મો ખાધ્યા હોય છે, તેમા ઘાતિકર્મો
 (જ્ઞાનાવરણીય-દર્શનાવરણીય, અતરાય અને મોહનીય) નો
 ક્ષય થતા જીવને કૈવલ્ય-કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે આ કેવ-
 લજ્ઞાની આયુધ્ય પૂર્ણ થવાના સમયે બાકીના ચાર અઘાતિ
 (નામ, આયુધ્ય, ગોત્ર અને વેદનીય) કર્મોનો ક્ષય કરે છે, અ

પછી આત્મા શરીરથી છૂટો થઈ લિધ્વંગતિ કરે છે અને એકજ સમયમા તે લોકના અગ્રણ્ય પડેલી જાય છે અને ત્યાં અવસ્થિત થાય છે આ મુક્તિમા-મોક્ષમા-અયેલો જીવ કહેવાય

સત્ત્વનો ! મોક્ષ-મુક્તિ-નિર્વાણ-ઇત્યાદિ પર્યાયવાચી શબ્દો છે આ મોક્ષનો સ્વીકાર તમામ આસ્તિક દર્શનકારોએ કર્યો છે બાકે દરેક દર્શનકારે 'મોક્ષનુ' ને લક્ષણ બતાવ્યું છે, તે પ્રકાશનતે એક સરખું જ છે જૂઓ—

નવાયિકો કહે છે —

સ્વસમાનાવિરુદ્ધત્વપ્રમાણમાસહસ્રતિદુઃસ્વપ્નમો દિ મોક્ષ ।
ત્રિદલિકવિશેષ કહે છે —

પરમાત્મદમયપરમામનિ જાગ્રત્મલયો દિ મોક્ષ ।

વૈદાન્તિકો કહે છે —

અવિધાનિવૃત્તા કેવલસ્ય સુખગાનાત્મકાત્મનોઽસ્યાન મોક્ષ ।
સાખ્ય કહે છે - પુરુષમ્ય સ્વરૂપેણાસ્યાન મોક્ષ ।

બાદ્યો કહે છે -

ચીતરાગક્ષમાદર્શનાદ્ નિત્યનિરતિગયમુખાધિભાવાત્ મોક્ષ ।
જૈનો કહે છે — શુક્લકર્મક્ષયો દિ મોક્ષ ।

ઉપરના લક્ષણોનું બારીકાઈથી અવલોકન કરનાર કોઈ પણ વિચારક જોઈ શકશે કે તમામનું ક્ષેપ એક જ છે અને તે એ છે કે આ સસારાર્જુવધી દૂર થવું-કર્મથી મુક્ત થવું-આત્માએ પોતાના અસત્ત્વ સ્વરૂપમા આવી જવું, એ સિવાય બીજું કંઈ જ નથી

આ મુક્તિના ઉપાયો પણ જુદા જુદા વિદ્વાનોએ જુદા જુદા બતાવ્યા છે, પરંતુ તે બધાએ ઉપાયોનું પણ જો આપણે અવલોકન કરીએ તો તેમા પણ આખર જતા એકજ માગ ઉપર સોએ આવવું જ પડે છે સ સારમા જે સન્માર્ગ છે, તે હમેશા સૌને માટે મન્માગ છે અને જે ખૂરી વસ્તુઓ છે, તે હમેશા સૌને માટે ખૂરીજ છે આત્માના વિકાસના સાધનો વાસ્તવિક સાધનોનો કોઈ ઇન્કાર નજ કરી શકે સુમસિદ્ધ મહર્ષિ જૈનાચાર્ય ઉમાસ્વાતિ મહારાજે સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને મમ ધ્યારિત્ર એ જ મોક્ષનો માર્ગ બતાવેલ છે વસ્તુતઃ આ માર્ગમા કોઈને પણ બાધક જેવું રહેતું જ નથી

દૂકમા કહું તો-કોઈ પણ દેશ કે કોઈ પણ વેશ, કોઈ પણ જાતિ કે કોઈ પણ ધર્મ, કોઈ પણ સમ્પ્રદાય કે કોઈ પણ કુલ-ગમે ત્યા રહેલો કે જન્મેલો મનુષ્ય મોક્ષ મેળવી શકે છે, એમ જૈનશાસ્ત્ર કહે છે હા, તેનામા સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યધ્યારિત્ર ઉત્પન્ન થવું જોઈએ બીજા શબ્દોમા જીએ તો સમમાય તમામ જીવો ઉપર સમાનભાવ-પોતાના આત્માની બરાબર જોવાની દૃષ્ટિ થાય અથવા સુખ કે દુઃખ, સારું કે ખોટું, પ્રિય કે અપ્રિય તમામને એકજ ભાવથી જોવાની દૃષ્ટિ થાય એવો કોઈ પણ મનુષ્ય મોક્ષ મેળવી શકે છે, આ વાતને જૈનશાસ્ત્રકારો આ શબ્દોમા કહે છે —

સેયવંત્રા અ આસવંત્રા ચ વુદ્ધો વા અહર અન્નો વા ।

સમમાવમાચિત્રપ્પા લહેદ મુસ્ય ન સદેહો ॥

શ્વેતાગર હો વા દિગગર, બુદ્ધ હો જિન

જેનો આત્મા સમજાવથી જાવિત છે તે જરૂર મોક્ષ લેશે
એમા સંદેહ નથી

સમજનો ! હવે હું મારો નિબંધ પૂરો કરતા મ
એટલું જ કહીશ કે જૈનદર્શનમા એવા અભેદ, અકાલ્ય અને
અગમ્ય તત્ત્વો પ્રસ્પેશ છે, જેનું વર્ણન મારા જેવો અદ્ય
અને તે પણ આવા દૂકા લેખમા ન જ કરી શકે ના
નિષ્કેપ, પ્રમાણ, સખતભગી અને કેટલીએ જાણતો
કે જેનું વર્ણન આવશ્યકીય હોવા છતાં મારે છોટી ફેણ પડ
છે એ જાણવા માટે મારો અનુરોધ છે કે વિદ્વાનોએ સા
ત્તિતર્ક પ્રમાણપરિમાણ, સત્તમગીતરગિણી, રત્નાકરાવતારિષ્
સ્વાદ્યાદમજરી અને તે ઉપરાન્ત સૂત્રોમા જોયામિગમ, પદ્મવજ
ઠાગાંગ, આચારાગ અને મગવતા આદિ સૂત્રોનું અવલોકન કર

અન્તમા, આપ સૌએ મારૂ વક્તવ્ય શાન્તિપૂર્વક શ્રવ
કરવા બદલ આપનો આભાર માનવા સાથે, જે ‘સમજાવ
મુક્તિ મળવાનું હું હમણા પ્રતિપાદન કરી ગયો છું,
‘સમજાવનો’ સિદ્ધાન્ત મેળવી આપ સૌ મોક્ષમુખના ભો
જનો એટલું અત કરજીથી ઇચ્છી વિરમું છું

ૐ શાન્તિ શાન્તિ શાન્તિ

